

A KÚN-

VAGY

PETRARKA-CODEX

ÉS

A KÚNOK.

HUNFALVY PÁL

R. TAGTÓL.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A Kún- vagy Petrarka-Codex és a kúnok.

(Olvastatott a m. t. akadémia 1881. jan. 24-én tartott ülésén.)

I.

Előttünk van a kún Codex, ezen czím a latt: »Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetarum« *) gr. Kuun Géza által. E munka Akadémiánk kiadása lévén, de még inkább tartalmánál fogva mind magyar nyelvtudományunkat, mind ethnographiánkat kiváltképen érdekli. Hozzá lehet, de hozzá is kell több tekintetben szólni.

A Codex-et 1303. július 11-én írák meg, azaz, ezen kelet áll a homlokán. A könyv a genuaiaktól jutván a híres Petrarka, olasz tudós és költő hirtokába, ő azt 1362-ben a velencei köztársaságnak adományozá, sok egyéb könyveivel együtt. A könyvek a Sz. Márk egyháza lovaihoz közel való egy helyen, ismeretlenül, por és moly között heverték, míg Tomasinus azokról Ulmus Fortunatus apát által tudomást nem vett. Tomasinus leírá e könyveket 1650-ben, s így lett ismeretessé a tudósok előtt az is, melynek eleje így szól: »MCCCIII die XI Julii. In nomine domini nostri Jesu Christi et Beatae Virginis Mariae matris ejus et omnium sanctorum et sanctarum Dei. Amen. Ad honorem Dei et Beati Johannis evangelistae. In hoc libro continentur Persicum et Comanicum alphabetum. Haec sunt Verba et nomina de litera A« stb. E könyv a kún nyelv miatt, a melynek egyetlen ismertetője, vált nevezetessé. S minthogy az a Petrarka adományából jutott Velenczébe, azért nevezem *Kún- vagy Petrarka-Codexnek*. Leibnitz azt írja egyik levelében, hogy látta a Petrarka könyveinek katalogusát, s ebben volna

*) Egész czíme: »Codex Cumanicus bibliothecae ad templum divi Marci Venetarum. Primum ex integro edidit, prolegomenis, notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun, Acad. Sc. Hung. sodalis. Budapestini 1880. Editio Scient. Academiae Hung.

»Dictionarium linguae Cumanae« megnevezve, melyet azonban hijába kerestetett meg (in hoc indagando frustra laboravi). Más helyütt gyanítja, hogy valahol Dakiában még lappanganak talán a kún nyelvnek nyomai. Ezeket sem Leibnitz életében, sem halála († 1716) után mostanig nem fedezhette fel senki, mert nincsenek; a Petrarka-Codex tehát egyetlen kún nyelv-émlék.

Leibnitz után Cornides Dániel újította meg a Petrarka-codex emlékezetét. Cornides t. i. gr. Teleki Józseffel utazgatván, a Codexet Velenczében, a Márk könyvtárában megtalálta 1770-ben, s annak címét vagyis elejét leírta, sőt rövid kivonatot is vett belőle. Szerencsésebb volt tehát mint Leibnitz. Újra eltemetve maradt a Codex, míg Klaproth Gyula, egy részének, t. i. a paradigmáknak és szókknak másolatját nem szerzette magának, melyet e cím alatt: »Alphabetum Persicum Comanicum et Latinum« adott ki 1828-ban. *) Akármilyen hibás volt is a másolat és a kiadás, a paradigmákból és a 2500 szóból a kún nyelvnek tatár voltát világosan ki lehetett látni. De kívánatos vala mindig egy hibátlan és teljes kiadás. Ezt az óhajtatást fejezte ki Blau Otto 1876-ban, azon jeles értekezésben »a Kúnok nemzetiségéről és nyelvéről«, a melyet a »Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft« huszonkilencedik kötete tett közzé. Blau így szólott ott: »Nagyon kívánatos volna a mai követelések szerint diplomatikai gondossággal újra összehasonlítani a velencei kéziratot, s hogy azt hivatott kéz adná ki; mert a Klaproth kiadásában hemzseg a sok hiba, melyekről a Codex összevetése nélkül nem tudhatni, nyomtatási vagy egyébféle hibák-e.« **) Magam ugyanazon évben már ezt írhatám: »Gr. Kuun Géza két évvel ez előtt szerencsés vala megtalálni a Petrarka kincsét a Sz. Márk könyvtárában. Fellette óhajtottuk, hogy lemásolhassa és kiadhassa.« ***) A mit többen óhajtottunk, ez már megvan; a Kún- vagy Petrarka-Codexnek mintegy fényirati másolatját bírjuk. El rövid bevezetés után lássuk a gr. Kuun Géza könyvének tartalmát.

*) Mémoires relatifs à l'Asie stb. par M. J. Klaproth, Paris, 1828. A III. Tome-ban.

**) Zeitschrift der D. M. Gesellschaft. Neunundzwanzigster Band. Leipzig, 1876. Az 557. lapján.

***) Magyarország Ethnographiája. Bpest, 1876. A 406. lapján.

II.

A *Prolegomena*-k CXXXIV. lapra terjedvén, a Codex történetét, a kúnokról való véleményeket, végre a Klaproth kiadását igen bőven írják le s olyan tudós készüllettel, a melyet a tárgy megkívánt. Azután következik a *Codex* maga 235 lapon. Legelől van az *audio* igének paradigmája latinúl, persáúl, kúnúl. Az *audio* igével kezd meg a szerző a »verba et nomina de litera A«, s következtet több *a*-val kezdő igét a praesens, perfectum és imperativus alakokban, néha származékokat is szöktetvén közbe. Ny módon közöl *b, c, d, e, f, g, h, i, l, m, n, o, p, q, r, s, t, v* elejű szokat a 63-ik lapig. Azután »ista sunt adverbia« folytatja, mindig latinúl, perzsáúl és kúnúl írván ki a szokat a 64—72. lapokon.

»Ista sunt nomina et pronomina« a 72—130. lapokon. A névmások és az első névszók szám és eset szerint, a többi névszók (substantivumok és adjectivumok) kategoriákba vannak felhozva. A 134—220. lapokon következnek először kún és német szók, azután találós kún mesék és kún szövegek, köztök énekek is lehetsé számmal. A 220—235. lapokon kún-német glossarium van, közibe latin szók is kerülnek. Ebben a glossariumban sok feltetsző van, melyekből egynehányat felmutatok majd. Idáig terjed a Codex tartalma. Következnek a tudós kiadónak ragasztékjai, úgymint:

Első kitérés (excursus) a találós mesékről; másik kitérés a Busbékél található gót szokról, a mire a kiadót a kún-német glossarium vette reá. A Krímben még Busbék idejében gótok maradékaik élnek vala, a kik a tatár hámnak 800 puskást szolgáltattak. Ezek két követjével Konstantinápolyban találkoztván Busbék, azoktól jegyze fel és közle német (gót) szokat, a számeveket is, melyek közt *stega* 20, *sada* 100, *hazer* 1000. *) A *stega*-nak megfelel a svéd *tjuvu* = 20; *sada*, *hazer* perzsa szók.

Utolsó részét a könyvnek a vocabulariumok teszik, úgymint: vocabularium cumano-latinum; vocab. persico-latinum,

*) Busbécq (így írják a nevét) a konstantinápolyi követség alkalmazásával, mely 1562-ig tartott, a híres Monumentum Ancyranum-ot is leírta.

vocab. germanico-latinum, s vocab. mediae et postremae latinitatis. Én a kún-latin szótárt forgatván, azt épen teljesnek nem találom. A középkori latin szókat pedig, hogy miért nem szedte vagy szedette a szerző betűrendbe, nem tudom. Úgy a mint van, nehéz használatú. A vocabulariumok 242—378. lapokat foglalnak el. Az egész könyv latinul van írva, mit már az olaszos latin nyelvű Codex szükségelt. Sajnálni lehet, hogy a tudós kiadó olyan emberrel nem olvastatta meg a latinságát, a ki a legszembetűnőbb helytelenségeket eltávolította volna. Hiába, a magyar latinság, még a latin világ divatjában is, huszáros volt, most meg már egészen képtelenek vagyunk latinul írni. Ennyi a könyvnek tartalmáról és külsejéről, a melynek nyomtatása remeknek mondható.

III.

A könyv főtartalma, a kún nyelvnek oly bő emléke, hogy abból tökéletesen kielégítő képet alakíthatunk magunknak a kúnok nyelvről. A mennyire nem szorosan nyelvtudományi értekezésben lehetséges, mutatványokat is közlök. A kún nyelv török, elütő a mostani oszmaniak nyelvétől, mert keményebb és régiesebb állapotú, mint ez, de különböző a máig élő csuvasok nyelvétől. A törökség roppant nagy területén szorosabb a török nyelvek egysége, mint akár a germán nyelveké. Attól az igen nevezetes török nyelvű egységtől csak a csuvas tér el.

A kún nyelvemléket olasz hittérítők készítették; azért olaszos a latinságuk. De német hittérítők keze is látszik rajta, mert ott van a kún-német glossarium kún-német nyelvtani töredékekkel. Az olasz hittérítők leginkább genuaiak lehettek. Genua kereskedelme t. i. 1261 után a byzantinus császárság helyreállításával érte el legnagyobb hatalmát. Segítségéért Genua-Konstántinápolynak két külvárosát, Perát és Galatát, nyéré el s szabad kereskedést a byzantinus tartományokon és tengeren. Így juta a Fekete-tenger és Krimia félszigete is a genuaiak hatalmába. Ennek kereskedése tehát nagy vala a Fekete-tenger partjain és a beljebb lakó kúnokkal is. A német hittérítők bizonyosan a Hanza-városokból, Bremából, Soestből, Lubekából valók; mert ezek kereskedelme akkor a Balt- és Éjszaki tengereken kizárólag uralkodik vala, és a Levanté-

ban, meg a Fekete-tengeren sem volt ismeretlen, a mit épen Codexünk bizonyít. De vajjon a krimiai gótoknak is részök valase a kúnok térítésében, azt se tagadni, se állítani nem merem. Gót püspökség még 1368-ban és azután is létezék. A mondott évben a konstántinápolyi patriárka a »Góthia« metropolitája alá (*μυτροπολιτη Γοθίας*) a Cherson egyházát rendeli,*) azt pedig a krimiai félszigeten kell keresnünk. A genuaiak, mint a byzantinus császárság szövetségesei, a görög egyházbelieket nem üldözték. A kún-germán glossariumban (a 233. lapon) a *siltov* kún szó *potucar*-ral van németesítve. A *patvar* szláv szó tehát 1300 tájban abban a német nyelvben is megvolt. De vajjon a Hanza városokbeli németekhez az elbai szlávoktól jutott-e, vagy a krimiai németekhez a déli oroszországi szlávoktól, ezt nem mondhatja meg a Codex. Az a körülmény zárja ki a krimiai németeket vagy gótokat a kúnok térítéséből, hogy a Góthia püspöksége vagy metropolitásága a konstántinápolyi pátriárka alá tartozott: ellenben a kúnok, mint alább világosan meglátjuk, a római egyház hívei valának.

A kún szövegek természetesen a hitet, miatyánkat, evangéliumi részeket, legenda-részeket foglalnak magokban. Például:

Are Lukas ajtir evangelium icinda:
Szent Lukács mondja evangelium beljében:
nečik bugun, kačan Christos-togde,
mikép aznap, midőn Christus született,
keldi friste iesdū,**) ajti kutöüčiga,
jöve angyal istentől, mondá pásztoroknak,
kim kojlar kuter: men taniklatirmen
ki juhokat őriz: én jelentek (tanúsítok)
sisgä ulu söünč.
nektek nagy örömet.
Kim bugun togdi barčü elm kulhardači.
mert manap született egész világ megváltója.

*) Acta Patriarchatus Constantinopolitani 1315—1402-ig. Edid. Fr. Miklosich et Jos. Müller. Vindobonae. 1860. Tom. I. p. 500.

**) Vagy *friste iesdäün* = angyal istentől, vagy *iesdäünig fristesü* = istennek angyala, kellene lenni. A grammatikai vétéseket könnyen észreveszi az, a ki bármi kevésé ismeri a török nyelvet.

Ol bolgaj sisga nizan : baringis betlemga,
 ez legyen nektek jel: menjetek Betlehembe,
anda taggajsis togirgan oglan čupraka čulganmiz,
 ott találjátok a született fiút rongyokba takargatottat,
dage bičanlikta kojulmis.
 és bölcsőbe fektetett.

Ím egy legenda, szó szerinti fordításban: »Christus így szólt a bélpoklosoknak, menjetek és mutassátok meg magatokat a papoknak (papaslar-ga). E szót minden bűnösnek mondja Christus, mert azok valóban bélpoklosok isten előtt. Az ember irtózik a bélpoklostól, a mint az isten és az angyalok a bűnös embertől irtóznak. Nem annyira bűdös amaz e földön, a mint a bűnös lélek bűdös az isten előtt. Ennek példáját találjuk az írásban. Egyszer egy kegyes ember útra kelt, egy angyal vele megyen vala ember képében. A mint az úton mentek, eleikbe jöve egy ember, ifjú és igen szép egy ember. Az angyal ezt távolról meglátá, orrát befogá, s messzire elfuta az útról. A midőn elhaladt az ember, az angyal megint oldalához jöve a társának. Azután egy bélpoklos jöve szembe, ki nagyon czudarul bűdös vala. A kegyes ember, a mint a bélpoklost meglátta, elfuta az útról: de az angyal örömmel hozzá méne, megcsókolá, megölelé. A bélpoklos elhalada, a kegyes ember vissza-jöve az útra az angyal mellé. Szóla az angyalnak: miféle ember vagy te? Előbb egy szép fiatal jött szemközt, te az orrodat befogtad, az útról elszaladtál. Midőn pedig egy csunya, bűdös bélpoklos jött elének, te eleibe siettél, megcsókoltad, megölelted. Arra az angyal így szólt a kegyes embernek: Az a szép ember, a kit láttál, a maga bűneitől rossz szagu, annak lelke régen meghalt az isten előtt. De a testén való bélpoklos, annak lelke nagyon szent és jó szagú az isten előtt. Én nem vagyok ember, azért jöttem, hogy mutassam neked, hogy milyen bűdös a bűnösnek lelke az isten előtt. A mint az angyal ezt a szót kimodta, legott eltűnék (korunmadi = nem láttaték [a Codex 164. 165. l.]).

Úgy látszik nekem, hogy a kún nyelvre való fordítások, melyeket a Codexben találunk, nem első kísérletek, mert gyakorlottság tetszik ki azokból. Eme gyakorlottság még inkább kitetszik az énekekből vagy hymnusokból.

Azok természetesen a keresztyén egyházban divatozott énekek fordításai. S valóban szerencsés összehasonlításra kínálkozik vagy kettő, melyeknek magyar fordításait, a Szilády Áron által az Akadémia megbízásából közzétett: »Középkori magyar költői maradványok«-ban találjuk, s a melyekre a Codex kiadója figyelmezteti az olvasót. Két strophát hozok fel mutatványul az egyikből, előbb latin eredetiben, azután kún s végre magyar fordításban.

De nativitate Domini.

A solis ortus cardine
 Ad usque terrae limitem
 Christum canamus principem,
 Natum Maria virgine.

Kun tuusning bučgakindan
 a nap-keletnek zugától
batisdagi kirivgā dein
 lemenésének végeig
Christusni ovāli
 Krisztust kell énekelni,
Kiz anadan dep torūdi
 Szűz anyától, úgymond, született.

Napkeletnek kezdésétől
 Földnek a vég-határáig,
 Krisztusnak éneklek fejedelemnek,
 Sziz Mariától születtét.

Beatus auctor saeculi
 Servile corpus induit,
 Ut carne carnem liberans
 Ne perderet, quos condidit.

Mengu tengrining ōz sözi
 Örök istennek ön szava
Kejdi kuluning tenini
 Felölté szolgáló testét,

ten tenbile kutkarawsap
a testet testtel megváltván
iltannislarni tabwsap
a tévedőket megtalálván.

Öröknek bódog tevője
Szolgáló testbe öltözék,
Hogy testet testtel váltana,
Ne veszteneje, kiket teremtett.

Legyen itt még egy más példa is.

Ave Maria anamis,
Ave Maria, anyánk
seni söup ein hanimis
téged szeretvén igaz urunk (istenünk)
barčedan ustun kötürdi,
mindennél magasbra emelt
salik dačini kedürdi.
szepplötlességgel koszorúzott.*)

Ave kiz, kimdün atasis
Ave szüz, kitől atya nélkül
kurtlej turip bejmis Christus
csecsemőnek**) születve urunk Krisztus
burulipturjan ilanni
a tekergődző kigyót
basip jančti, erksis kildi.
taposva törte össze, erőtlenné tette.

Ave Jessening čibugi,
Ave Jeszének vesszeje
tajak bizgü sendün bitti;
támasz nőtt belőled nekünk

*) Szó szerint: A tisztaság koronájába öltöztetett.

**) Szó szerint: féregnek.

egrimisni ol köndurir,
görbeségünket igenesíti
kučsismisni kötririr.

gyengességünket erősíti. (A 190. és 191. lapján.)

Valamint az »egyház« kifejezésére a fordítók *gih-öv, jih-öv* kün szót alkalmazzák, úgy a »zsoltár« kifejezésére is kün szót találtak, melynek török töje a magyarban is megvan, úgy mint *koboz*. Ebből a kün nyelvben *kopsagan* = zsoltár, psalmus, származék van.

Megjegyzésre méltó, hogy a kün nyelv az éneket *ir*-nak, a himnust *bejenč*-nek nevezi. Amaz az oszmanliban is megvan, tehát künül és oszmanliul *ir* ének, *irła*-mak énekelni; de ez, tudtomra, nincsen meg az oszmanliban.

Még a találós mesékből is egy mutatvány: *Senda menda jok, Sengir tavra jok, utlu tasda jok, Kipčahda jok.* — *Ol kus-sut dir* = néked nekem nincs, a Szengir hegyen nincs, a kovában nincs, Kipčakban sincs. — Az madár-tej.

A kün fordításokat szemlélvén s azokat első kísérleteknek nem tarthatván, bizonyos vagyok abban, hogy a kün térítések az olasz papok által nem 1300 tájban kezdődtek, hanem hogy akkor szintén már *kün egyháztól* lehet vala szó. Alkalmasint dominikánusok kezdték volt és francziskánusok folytatták a térítéseket. Francziskánusok írták meg a Codexet is, mit ebből a helyből veszek ki: *Jugunungis oganlar, ajtin-gis kansi jazukigisne: Jazuklu men bej tengirga, ave Mariam katunga, ave Franaska, ave Petrus, ave Paulus dage barče arlarga*, azaz szó szerint: »Hajoljatok meg, fiaim, mondjátok el minden bűnötöket: Bűnös vagyok én Úr Isten előtt, szent Mária asszony előtt, szent Ferencz (Franaska), szent Péter, szent Pál és minden szentek előtt.« Szent Ferencz azért előzi meg itt az apostolokat, mert francziskánusok valának a papok. Az egyház elnevezése is talán különböző időre mutat. Egy helyütt, a 156. lapon, olvassuk: *Kim egi kongulbile bisim*

*) Régi magyar költők tára. Első köt. Középkori magyar költői maradványok. Közzé teszi Szilády Áron. Budapest. 1877. — A 180. és 357. lapokon. — Az akadémiai kiadások közt a Szilády Áron szerkesztette könyvek, az apparatusra és gondra nézve, első helyre méltók.

gichövega kelsa ulu kun agirlap, angu bolgaj alti gil bozak = a ki jó szívvel a mi egyházunkba jő, nagy napot (ünnepet) szentelvén, annak lesz hat évi búcsúja. S a 198. lapon egy himnuszban:

*Ave algisning jihovi,
Ave áldásnak egyháza
jarilgamakning anasi,
az irgalmasságnak anyja
saa (saga) iglap kim jugunur,
néked sirva ki meghajol
magat tur kim jarilgatir
biztos, hogy irgalmazzatik.*

Ezekben az *egy-ház* így van nevezve: *gich-öv, jih-ov*. Az *öv, ov*, oszmanli *ev* = ház, a *gich, jih* tehát nagyon talál a magyar *yy(-ház)* a régi diplomákban és a mai *egy(-ház)* szóhoz. — A *Hiszkegy* azonban így szól: *Bassa inanirmen bir katolik dage apostolik kiliseagü* = azután hiszek egy katolikus és apostolikus eklézsiában. Tehát amott a kún szót, itt meg a görög-latin hivatalos szót találjuk elő. Ezt én utóbbinak gondolnám a kún fordításokban, amazt korábbiak, de csak gyánítólag.

Mintha némi társadalmi különbség is derülne ki a kún szavakból. A 229. lapon e szók *tatar tilgü koneldi* így vannak németül kifejezve: ha re di cuge gerade, a mit a kiadó emígyen magyaráz: er redet die Zunge gerade, a kún szótárban pedig a *tatar til-t* »sermo sincerus«-nak fordítja. A 144. lapon a 17. találós mesének, *mely különben homályos*, ez volna az értelme: kicsi kenyérmorzsától hízik meg, s feleletül reá, hogy kicsoda? ez áll: *ol huun* = az kún. Látván a Codexből, hogy a kún nyelv csakugyan többször *h*-val cseréli el a *k*-t (p. o. *hačan* és *kačan*, midőn, mikor; *hatum* és *katum* asszony; *hanés kan* úr, magyarban is a XVII. században *hám* volt a *khan*; — *hangü* és *kangü* milyen stb.), tehát *hun* is *kún* lehet. E két szólásban tehát társadalmi különbség nyilatkozik a *tatár* és *kún* között. A tatár úr, az ő szava igaz, döntő, azért *tatar tilgü koneldi* = tatár nyelvre fordítá a szót, mintegy *tatárán* (mint *magyarán*) szóla. A kún ellenben alattvaló, neki a kenyérmorzsza is elég, kenyérmorzsától is meghízik. Csakugyan 1300

tájon a kúnok a kipesaki tatár khánság alattvalói valának. Ha áll a találós mesére való felelet: *ol huun* = az hún vagy kún, a kúnok nemzeti neve a magok nyelvén is *kün, hün* volt. Azonban a török népek *uz*-nak nevezték a kúnt, a kiról a Deneper is törökül *Uzi-su* = Úz-vize; az orosz erősség a Deneper limánjának északi partján *Oőakov* nevű, a török *Uzi* vagy *Ozi* folyóról. Ezt az *uz* nevet a byzantinus írók is a törököktől, talán kozároktól, hallották. Lássuk most legáltalánosabb vonásaiban a kúnok történeteit, mert nincsen nemzet, nincsen ország Európában, mely inkább érdekelve volna a kúnok által, mint a magyar nemzet és Magyarország.

IV.

A kúnok tehát *uz* név alatt látásunk körébe Kr. u. 880—900 tájban esnek, s az első európai író, ki rólok tud, Konstantinus Porphyrogenitus 950 körül. *) Ennek tudósítása szerint a kozárok az uzokkal egyesülének a besenyők ellen, a kik ekkor a Volga és Jajk mellékéről elszorulólanak s a Volga innenső részein a magyarokat szoríták tovább nyugat-délre. Még Konstantinus idejében, tehát 950 tájban, az úzok a besenyők volt tanyáin laknak vala a Volga és Jajk között, azonban, úgymond az író, besenyők is maradtak köztök, ruháiknál fogva különbözök az uzoktól. Konstantinus nem tudja talán pontosan az események idejét, de az való, hogy a magyarok, besenyők és úzok, vagy a mint azután a görög és latin írók nevezték, a kúnok (Cumani) egymásután következnek ide délnyugat felé, a Fekete-tengerre és a Dunára. A magyarok előbbi lakhelyeit a besenyők, s ezeket az uzok vagy kúnok foglalják el. Konstantinus idejében (950) a magyarok már mai hazájokban vannak, a besenyők pedig a magyarok előbbi tanyáját a Szeret, Prut, Neszter és Deneper mellékein foglalták volt el. Az úzok vagy kúnok még a Volgán túl valának. Száz év múlva már innen vannak a Volgán, mert az orosz Nesztor szerint 1061-ben csapának be először Oroszországba; Vsevolod fejedelem ellen akarván állani, csatát veszte. »Ez vala az első sze-

*) A tudós kiadó a Prolegomenák V. szakaszában (LV—LXXII. l.) hátrább néz a skythákra stbire, a miből világot nem vehetek ki.

rencselenség, melyet az a pogány és gonosz ellenség az oroszoknak okozott, úgymond Nestor, a ki őket poloveczok-nak nevezi, mely név állandó az orosz és lengyel íróknál. Wolff, a mongolok és tatárok történeteinek írója, a polovecz nevezetét pol-ucz-ra, azaz mezei vagy sivatagi úz-ra magyarázza, valamint azt is mondja, hogy ezen poloveczok már 1055 óta lettek az orosz fejedelmek rettenetes elleneivé. *) Nem tudom, helyesebb-e Wolffnak magyarázata és tudósítása. A német nemzetek fal-, val-ok nevében ismerik a poloveczokat; lehet, hogy a német fal hang az orosz pol után keletkezett. Fal, polovecz, kún, uz nevének ezentúl a görög és latin írók Cumanus-ai.

A besenyők hatalma, kik az előtt félelmes ellenségei voltak a magyaroknak, épen azon időben hanyatlik vala, midőn a magyaroké a királyság alapítása által meg-megerősödék. Már 1065 tájban hatalmasodnak el a kúnok a besenyőkön. Ha előbb a mi történeteinkben besenyő becsapásokról volt szó, most azokat kún becsapások váltják fel; besenyők állandó lakosokul Magyarországon keresnek menedéket. A mely besenyők pedig előbbi hazájokban maradtak, azok összeolvadának a kúnokkal; 1122-ben utoljára kelnek át besenyők a Dunán, Bolgárországban pusztítani, azután elvész ott a nevök. De nálunk az oklevelek a következő századokban is emlegetnek besenyő lakosokat. Még egy 1350-ik évbéli oklevél *besenyő kapitányt* nevez; vagy tizenhét *Besenyő* nevű helység máig van még az országban.

A magyarok 1086-ban ismerkedének meg a kúnokkal, mintegy húsz évvel azután, hogy ezek az orosz fejedelemségeket támadták meg először. Azon húsz év alatt tehát a kúnok vagy poloveczok mind közelebb nyomultak a Fekete-tenger és a Duna felé, s a besenyőkön kezdvén uralkodni, a magyar birodalomnak lettek határosai. Kún becsapások, mint mondám, váltják fel ezentúl a besenyő becsapásokat. A Dunántúli Bolgárországban, mely 1020-tól 1186-ig a konstantinápolyi császárság alatt állott, még gyakoriabbak és pusztítóbbak a besenyő-kún és majdnem a tisztán kún becsapások. A görög császároknak és íróknak tehát bő alkalmok lón megismerkedni a kúnokkal.

*) Geschichte der Mongolen und Tataren, besonders ihres Vordringens nach Europa. Von O. Wolff. Breslau, 1872. A 9. lapon.

Ezek 1065-ben kelének először át a Dunán, pusztítván Bulgáriát és több vidéket egész Hellasig. Betegség ütven ki a kúnok közt, a császár sokat telepíte közülök Makedoniában. *) Tzelghu besenyő fejedelem 1087-ben állítólag 80,000 besenyővel és kúnnal pusztítgata Thrákiában. Ezután a görög császárok szítván a besenyők és kúnok közti viszálykodást, ezek lőnek győztesekké.

Kún telepítések történtek túl a Dunán, Makedoniában legott, hogy oda száguldoztak volt. Nem csoda tehát, hogy Magyarországon is korán tűnnek elő kún telepedések, *palócz* név alatt, mely azonos az orosz és lengyel írók *polovecz*-aiéval. Ebből a körülményből bizonyossággal foly, hogy ezen *palócz*-kúnok Orosz- és Halics-országok felől jutottak Magyarországra. **) Mikor? ezt oly kevésbé tudjuk, mint sok más telepedésnek idejét nem mondhatjuk meg. Ha az oroszok először 1055-ben vagy 1065-ben ismerkedtek meg a poloveczokkal: lehetetlen képzelnünk, hogy ezek közül telepedők már azon idő előtt kerülhettek volna Magyarországra. Még Sz. László alatt is csak úgy lehet *palócz* vagy *polovecz* telepedőket gondolni, ha az vagy hadi kún foglyokat telepített, mint a görög császár, vagy pedig hogy Halics felől békés *palóczok* jöttek be, idegenek azon kúnok becsapásaitól, a melyek ellen László hadakozott. Nem egy fő igazgatta a kúnok vagy *poloveczok* mozgalmait, mint a besenyőkét sem. László utódja, Kálmán, 1104-ben a kievi fejedelem Svatopluknak leányát, Predslávát, feleségül vevé, de annak fiát, Boricsot, nem ismeré el, a ki azután mint királyságkövetelő lépett föl, sokszor a kúnokkal vagy *poloveczokkal* is szövetségzén. Ez a mozgalom is beszármaztathatott kúnokat.

*) Jireček. Geschichte d. Bulgaren. A 207. lapon.

**) Pintér Sándor a *palóczok*ról írt művében más meggyőződést fejez ki. Én sokat köszönök azoknak, kik állításaimat meg akarják czáfolni, mert vagy oly tényeket hoznak elő, melyeket nem tudtam volt, vagy hézagokra tesznek figyelmessé előadott gondolatomban, melyeket ki kell töltenem. Azért épen nem kerülöm a vitatkozást. Pintér Sándor úrtól is a *palóczok* mai állapotjára nézve tanulhatok egyet-mást, de a *palóczok* ősrégiségéről nem vitatkozhatom vele. Ő Otrokocsi redivivus e tekintetben.

***) Chronicon Marci. A XCI. lapon.

Ámde a krónika már II. István, Kálmán fiáról, beszéli, hogy szerfelett szereti vala a kúnokat; s minthogy Egerben történik a mit az elbeszél, abból kiviláglik, hogy az első polovecz jövények telepedése a Mátra hegységben történt. A kúnok t. i. a király elnézéséből sokféle gonoszságot követtek volt el a magyarok ellen. Megbetegedvén a király Egerben, s híre terjedvén, hogy halálán van, a magyar falusi nép (Hungari villani) öldökölni kezdé a kúnokat s javaikat elragadozni. A király közelében levő Tatár nevű fő kún, a ki kevesed magával a görög császártól ide menekült volt, elpanaszlá, a mi történik. »Ha felgyógyulok, felele a király, egy-egy megölt kúnért tíz magyart öleték meg.« Rögtön reá meghala a király. — Vegyük hozzá, hogy félszázaddal előbb a Sajó, Zagyva és Zsitva mellékein, tehát a mai palóctság területén, besenyő telepek is voltak: igen könnyű felfogni, hogy itt is, mint túl az ország kelet-déli részein, az érkező kúnok hamar összeolvadtak a régiebb besenyőkkel.

Mintegy száz évvel II. István halála után, Kletus egri püspök, a ki 1228—1231 közt Egerben a Sz. Ferencziek számára építette volt az első házat, 1232-ben a Cisterciák vagy Zircziek számára is a *Kúnok Bél-három-kúti*, vagyis az apátfalvi apátságot (Abbatia de Beel trium fontium Beatae Mariae, alias trium fontium de Beel Cumanorum) alapítá. Nincs két-ség tehát, hogy a II. István ideje óta a Mátra hegységben letelepedett kúnok vagy palócok nem volnának a Kletus idejebeli kúnok, tehát a mai palócok elődjei. Jegyezzük meg egyúttal, hogy a *palóc* elnevezés nem fordul elő a magyar krónikákban és régi oklevelekben, a hol mindig *kún* áll. A *palóc* csak népies elnevezés az okleveles és krónikás *kún* nevezet helyett. Korán mutatkoznak tehát kún telepek nemcsak Dumán túl Makedóniában, hanem országunkban is. De a kún nép hatalma eme telepeken kívül vala.

A XII. század közepe táján a kún nép földrajzi helyzete, El-Edrisi arab író szerint következő vala: *) Kiindulásul *Fejér*

*) Ezt a leírást Blau O. értekezéséből: »Ueber Volkathum und Sprache der Kumanen« veszem. Zeitschrift der deutsch. Morgenländischen Gesellschaft. XXIX. Band. Leipzig 1876. Az 559—563. lapokon. Edrisi vagy Idrisi arab tudós II. Rogerius, sicíliai király (1101—1154) udvarában

Kúnországot vagy *Matlukát* vevén, ezt a népes várost a mai Melitopol, vagy Moločnoe Ozero táján találjuk meg, a Tamar félszigetbeli Matrakától egy nappjárásnyi távolságban tengeren. Matlukától keletre volt *Fekete Kúnország*, melyet a mai Nogaik környékén találunk meg. Negyven versztnyire *) kelet felé volt *Kire* (rév?), a mai Berdiansk helyén, a Berde folyó mellett; még tovább negyven versztnyire *Kazaria*, a Kozár vidék határa.

Fejér Kúnországtól éjszak felé 80 versztnyire *Nusi* volt, talán a mai *Orjüchov*. Itt kétfelé ágazott az út. Éjszak-kelet felé 180 versztnyire *Kiniov* kún szállás; éjszak-nyugat felé meg *Narosz* kún szállás volt. Narosztól kelet felé 216 versztnyire *Slav* szállás, alkalmasint a mai Slavjansk, vagy közelebb a Doneczhez a mai Slavjanoserbák. Kúnország keleti határa emélfogva az Azov tenger nyugati partján lévő *Ozero Moločnoe*-től a Donecz melletti *Slavjansk*-ig nyúlt.

Slavjansktól nyugat felé 80 versztnyire, a mai *Kremen-öng* táján a Deneper réve van. Edrisi *Kira*-nak nevezi a révet (a mi *Kiriü*, vagy *Kiriv* kún szó lehet, mely be- vagy átjárót jelent). Kirán túl 40 versztnyire *Nej* volt, 6 nappjáró vagy 240 versztnyi távolban Kievtől. Kúnország éjszaki határa tehát meggyegyzett a mai Jekaterinoslav kormányzóság éjszaki határával.

A Deneper és Neszter közti határ bizonytalan Edrisinél; mint végső nyugot-déli pontot *Ak-libát* nevezi meg, egy nappjáró földnyire a Duna torkolatjától. Az tehát a mai *Akjerman*-nal a Nester kifolyásánál, és talán a besenyő *Fejér-várral* (*Ἰστρον ζάιστρον*) egyezne meg. További Edrisi két várost, *Silán*

élt. Rogerius hiteles tudósításokból szerkesztett földrajzot öhajtván, Edrisi, ki maga is sokat utazgatott volt, mindenfelé küldte el utazókat a különböző országokba. Ezek egyike hajárta a kúnok földjét is. Az összegyűlt tudósításokból azután szerkesztő Edrisi a maga geographiáját, melyet 1154-ben be is fejezett. Ez a középkornak legnevezetesebb földrajzi munkája. Lásd: Brockhaus, Conversations-Lexikon. Zwölfte Aufl. VIII. Band. Leipzig, 1877. Az 580. lapon.

*) Edrisi, mint valamennyi arab földrajzíró, arab mélyföldök szerint számít; egy arab mf. 5637 angol láb, tehát $\frac{2}{3}$ orosz verszt (1 verszt = 3500 ang. láb). Blau azért az arab méréket orosz versztekre változtatja.

vagy *Solan* és *Trója* nevűt, tud Kúnország nyugati határán. Ak-libától Silánig 320 verszt, Silántól Trójáig 160 verszt volt. Blau véleménye szerint Silán vagy Solán talán a mai Solonec. Trója vagy Torona pedig Tarnopol. Ez volt a kún határ a halicsi fejedelemség felé; a soláni avagy neszteri út pedig fő becsapó út a mai Moldovába.

Kúnország déli határa a Nesztértől Deneperig a tenger partja; de Krimiónak nyugati partja nem volt kún birtok. Krimiónak belsejében a Čadir-dag (Sátorhegy) alján *Kirker* kún volt, a hol a külön *As* kún törzs lakik vala.

Ez arab tudósítás szerint 1150 előtt a mai Moldova és Oláhország nem tartoztak volna szorosan a kún birodalomhoz; pedig 1180 után, különösen a Szeret és Prut fölől történekek a sűrű kún átkelések a Dunán.

Mert Bolgárországnak a görög császárok hatalmából való kiragadásában 1186-tól fogva igen nagy része vala a kúnoknak. Mind Asan és Péter (1186—1197), mind utódjok Kalojan (1197—1207) egyedül a kúnok segítségével tarthaták fenn magokat a császárok ellen; Kalojannak, vagy Joannitiának felesége is kún volt.*) Egy Kotzas nevű kún fejedelem 1205-ben Balduin első latin császárt verte meg, a ki ez alkalommal fogságba került.

A kúnok mind a magyarokkal, mind Bulgáriában a görögökkel és latinokkal hadakozván, bizonyosan meg-megismerkedének a keresztyénséggel. Ekkor a római egyház Görögországban is túlsúlylyal bír vala. Nemesak a kún nejtű Kalojan, a kit III. Innocentius legátusa, Leo, 1204-ben királylyá koronázott, hanem néhány évvel utóbb István szerb fejedelem is, a »Prvovenčani« = első koronázott, a római egyházzal egyesülének. A kúnok tehát, a kik távolabbra estek az oroszoktól, ha keresztyénné akarnak vala lenni, bizonyosan a római egyház kebelébe lépnek.

A térítő munkára pedig két új szerzet, a dominikánus vagy prédikátor, és a francziskánus szerzet vállalkozék; III. Honorius amazt 1216-ban, ezt 1223-ban erősítette meg. A dominikánusok első házáat Magyarországon Magyar Pál

*) Jireček. Geschichte Bulgariens, a 230. lapon.

mester (magister Paulus Ungarus) Győrött alapítá meg; a francziskánusokét pedig Kletus püspök Egerben, mint láttuk. Pál mester Bolognában a kánoni jog nyilvános tanárává lévén, ott 1221-ben magától Sz. Domonkostól vétetett föl az új rendbe. Több társal jött Magyarországra, s itt Győrött és másutt hajlékot szerezvén az új rendnek, a kúnok térítésére fordúla, mi Sz. Domonkosnak is legfőbb vágya volt, melyet azonban nem teljesíthetett.*) A térítés jó sikerrel folyván, egyik kún fejedelem, Memborch vagy Borics, saját fiát küldé tizenkét kúnnal együtt Róbert esztergomi érsekhez, hogy híjják meg a kúnok közé. Róbert a szent földre vala zarándokoló, de fölmentést nyere a pápától, mert a kúnok megtérítése is az egyház dicsőségére válik. Róbert el is méne Erdő-elyre (»ultra Silvas« Moldovába), s oly sikerrel működék a domonkosok segítségével, hogy mint pápai legátus, 1229-ben egy kún püspökséget alapíthatott, Theodorik nevű domonkost nevezvén ki püspökké, s száz napra bűnbocsánatot hirdetvén azoknak, a kik a kúnok építendő egyházaihoz segítséget adnak. IX. Gergely pápa fel is szólítá 1234-ben Béla ifjabb magyar királyt, a ki már akkor *kún királynak* nevezi vala magát, hogy a kún püspök számára székesegyházat építsen, s a püspökséget javasítsa. A püspökség szőke, ha állandó lehete, *Milkó* vala, egy hasonló nevű folyó mellett, mely Fokszánon alul három mélyföldnyire a Szeretbe szakad. Azért hítták azt a kún püspökséget *Milkóvi*-nak vagy *Szereti*-nek. A Szeret-melléki kún-ságról lön a *Kúnország* neve (Cumania) is, melyet IV. Béla, még mint ifjabb király, már 1233-ban a címébe felvett.

Ebből a körülményből következtethetni, hogy semmi politikai kapcsolat nem vala a Szeret-melléki kún-ság és a Neszter, Deneper és Dón melléki polovecság között, melynek földrajzi területét fönnebb előadtuk. Ennek a polovecságnak — mert valamint a magyar forrásokban csak a *kún* név, úgy az oroszokban csak a *poloveczk* név áll — *Kuthen* vagy *Kotjan* khán lön nevezetessé. A nemzetsége bizonyosan görög-keresztyén vala már, mit fiának György és öcsésének Dániel nevei, s az bizo-

*) *Scriptores Ordinis Praedicatorum*. Inchoavit Jacobus Quetif, absolvit Jacobus Eclair. Lutetiae Parisiorum. Tom. I. 1717. p. 26. Pál mester a tatárjáráskor öletett meg Magyarországon.

nyítja, hogy Mstislav, novgorodi fejedelem, neki veje vala, mint a bolgár császár Kalojan is (1197—1207) egy kún fejedelemnek volt veje. A Kuthen polovezai között is tehát lehettek már keresztények: de a nép nagy száma, mint a Szeret mellékén, pogány vala még. A novgorodi Mstislav által pedig Kuthen a magyar királyi nemzetséggel is némi viszonyba jutott.

II. András magyar király t. i. a halicsi zavarokba avatkozván, hat éves fiát, Kálmánt, III. Innocentius meghagyásából, az esztergomi érsek által 1216-ban halicsi királylyá koronáztatta meg. A magyar befolyás a görög egyházbelieket a római egyház kebelébe akarta volna téríteni; de az vesztere is vált. Mert a halicsiak, az orosz fejedelmek segítségével, Kálmánt fogóságba teszik, a melyből csak 1221-ben, új egyezés alapján, eresztik ki. András most harmadik fiát, szintén Andrást, teszi leendő halicsi királylyá, eljegyezvén neki a novgorodi Mstisláv leányát. A gyermek András helyett pedig ez a Mstisláv, ki Kuthennek veje vala, fog uralkodni. E Mstisláv által jutott tehát Kuthen némi viszonyba a magyar királyi nemzetséggel is.

Azonban kelet felől nagy veszedelem közeledék. A mely évben az arany-bulla a magyar nemesség szabadságát biztosította ugyan, de a királyi hatalmat nem erősítette, azon 1222-dik évben a tatár seregek a polovezok ellen indulának, mert Kuthen, állítólag, Čingis-khánt szidta volna; valóban pedig azért, mert a polovezok a menekülőket elfogadták, sőt ezeket a tatárok ellen segítették is volt. Dšudši t. i. Čingis-khánnak egyik fia, az Araltótól kezdve a felső Káma folyóig egy új birodalmat, a *Kipčak*-it, hódított volt össze, a melyben némi ellenállást tapasztalt a polovezok részéről. Maga Dšudši az atyjához utazván, csak serege egyesülvén a támadó tatársereggel. A tatárok mongol vezérei a Kaukaszus felől zúdulnak a polovezokra. Kuthen a György fiát és Dániel öcsesét küldi ellenök, de azok esatát vesztenek. A tatárok most, 1222 novemberében Astrakán mellett átjönnek a Volgán s két felé oszlanak. Egyik részök a Dónnak tart, kelet felől támadni meg a polovezokat, másik részök a Tamán félszigetről jégen megyen által Krímiába, s ezen keresztül pusztítván a Perekop-földszoroson ér ki s szorítja dél felől a polovezokat. Kuthen a černigovi és kievi fejedelemségre vonul vissza, s vejét, Mstislávot, segítségre

szólítja fel. Mstisláv Kievbé siet, oda gyűlnek az orosz fejedelmek is, s Kuthen unszolására elhatározzák a háborút a tatárok ellen. Az alsó Denepernél találkoznak az orosz seregek, s egyesülve követik a visszavonuló tatárokat. Az oroszok is kétfelé oszlanak: de Mstislav, a polovezaival együtt, a többi orosz fejedelmek híre nélkül támadja meg a tatárokat, a Kalka kis folyó mellett, a déli Don környékén, s teljes vereséget szenved 1223 jún. 13-án. Szét fut az érintetlen orosz sereg is; s a tatárok ellenállás nélkül pusztítanak mindent nyugat felé a Deneperig, éjszak felé Černigovig. Télen pedig a Dónon és Volgán visszavonulnak.

Dšudši, Kipčak ura, már 1224-ben jő meg szétbomlott birodalmába; 1226-ban a Káma melléki bolgárokat győzi le, de 30 éves korában, 1227 februarius havában, meghal. Fia, Batu, nem folytathatja a hódítást, mert Čingis-khán is 1227 aug. 25-én meghalván, a *kurultaj*-ra (országgyűlés) siet s aztán Ogodaj vagy Oktaj nagy khánt Sinaország hódításában követi. A volgamelléki bolgárok és mások, a polovezok segítségével, lerázzák a tatár igát. Ogodaj tehát Dšudšinak egy másik fiát, Suntaj-t, küldi ellenök, a ki 1232-ben meg is szállja Bolgár várost. De 1234-ben mind az orosz fejedelmek, mind a Kuthen segítségével újra megint a Jajkon túlra vetik vissza a tatárokat. Kuthen tehát helyesen avval dicsekedhetik IV. Béla előtt, hogy kétszer visszaverte a tatárokat. Ogodaj 1235-ben Batut, s több mongol vezért indítá el a Kipčaki uralkodás helyreállítására. A nagy sereg csak őszzel 1237-ben érkezik a Jajkhoz.

Azon 1234—1237 évekbe esik a magyar dominikánusok másik felfedező utazása a Volga melléki magyarokhoz. Miután az első utazásból Otto szerzetes visszatért, azon hírrel, hogy csakugyan vannak ott magyarok, IV. Béla király kíséretével és költségén más négy szerzetes, köztök Julián, indul Konstantinápolyba, s innen tengeren érkeznek a Tamán félszigetre, jelesen Matrika városba, mely az Edrisi leírásban Matrakának van nevezve. Mind Matrikában, mind a Terek és Kuma folyók közti Alániában *) keresztények és pogányok vegyest laknak;

*) Még 1347-ben is keresztények valának ott, egy metropolita alatt, kinek azonban állandó széke nem volt, népe nomád lévén. *Oldde Zeitschr.*

az alániaiak inkább még nomádok lévén. Itt a szerzetesek sokáig nem találhatának úti társakat, a tatároktól való félelem miatt. Végre akad néhány pogány, a kik társaságában 32 napi gyaloglás után mohamedán földre érnek. Két társ már Alániából tért volt vissza, a harmadik meg itt meghal; marad magára Julian, ki egy mohamedán pap és neje szolgálatába szegődik, mert ezek Nagy-Bulgariába utaznak. Oda is érnek egy nagy városba, bizonyosan Bolgara városba, melynek romjai a mostani Bolgari faluban és környékén láthatók, a kazani kormányzóság Spaski kerületében, hat verszinyire a Volga jobb partjától. Ebben a városban Julian egy magyar asszonyra akad, ki ide vala férjhez adva, s a ki megmondja neki az utat a magyarokhoz. Julian csakugyan két napjára földre megtalálja »az Etíl (Volga) melletti magyarokat,« a kiktől mindenfélét megtud. »A tatár nemzet szomszéd velök. De e tatárok hadakozván velök, nem győzhették meg, sőt az első csatában öök győzték meg azokat. Miért is társaikká lévén s azokkal egyesülvén, tizenöt országot pusztítottak el egészen.« Ezt úgy lehet érteni, hogy a magyarok is a Dšudši seregében részt vettek a kalkai győzelemben, azután az orosz fejedelemségek pusztításaiban 1223 és 1224-ben, s azóta a tatárok részén maradtak, tehát az 1234-dik évbéli támadásban sem vala részök, mely a tatárokat visszavetette a Jajkon-túlra. Az is kitetszik ebből a tudósításból, hogy az ottani magyarok saját fejedelmet nem urálnak, hanem tatár fejedelem alatt állanak vala, mint társai és felei a tatárságnak. A mi pedig leginkább érdekeltette volna Magyarországot, Julian a tatár fejedelem követétől meghallotta, »hogy a tatár sereg Németország ellen akar menni, csak más sereget várnak még, mely a perzsák ellen volt küldve.« Julian 1237. jún. 21-kén indul onnan haza felé, s a mordvinek, oroszok és halicsiak földjein keresztül utazva, azon év december 27-én Magyarország kapuján, azaz a vereczkei szoroson, lép be.*)

ιδίαν ἀρχιερατικῆν καθέδραν ἢ τοιαύτην μητρόπολιν, ἃς δὲ τοῦ Ἱθρῶος ἵεροῦ νομαδικῶν. Acta Patriarchatus Constantinopolitani. Edid. Fr. Miklosich et Jos. Müller I. 258.

*) A domonkosok utazásairól s különösen Nagy-Magyarország felfedezéséről azt hittem volt eddig, hogy először Desericus felfedezése

Batu 1237-ben ősszel a Jajkhoz érkezvén, Möngke vezér a Káspi tenger felé, Subugetaj éjszak felé jára, különösen a Káma-mellékieket hódíttatván. Novemberben az összes sereg a mai Saratov és Simbirsik közt átkél a Volgán, s a hozzájuk csatlakozott mordvinek lesznek kalaúzaik. Rjäsán, Koloma városok még 1237 deczemberében pusztúlnak el. 1238 február 14-kén Vladimir, azután Novgorod esnek el, ez utóbbi elszánt védelem után. Az egész nyarat hódítgatással töltvén ki a tatár sereg, tél felé a poloveczok ellen fordul, s Astrakán közelében legyőzi Kuthent. Ez most a Dónon, Denepereen és Neszteren által a magyar király országába menekül, igérvén, hogy a katolikus hitet elfogadja. A Kuthen kísérei nem tették az egész kún népet, a legnagyobb része a tatárnak hódolt, mint a mordvinek, a bolgárok és a Volga melléki magyarok.

A kúnok azonban nem szívesen látott vendégek valának, a mint tudjuk, kivált ha együtt maradnak. A király tehát, mint Rogerius beszéli, Heves megyében a Tisza mellett Kómonostrában gyűlésre hívja a magyarokat és kúnokat, s abban elhatározzák, hogy Kuthen és a hozzá legközelebb állók Pesten szálljanak meg, a többi kúnok pedig külön-külön kapjanak szállásokat, még a Csallóközön is, melynek néhány falvait 1272-ben Kún László a Praemonstratenseknek adományozza, mely falvakat Béla a kúnoknak adott volt.*) Míg 1239-ben és 1240-ben Magyarországon a viszálokodások növekednek: addig a tatárság Oroszországban *Kiev*t is elpusztítja, s miután Batukhán Siléziába és Morvába is seregeket küldött, hogy onnan segítség ne érkezék Magyarországra, ez ellen indítja szétosztott csapatjait. Itt védelemre senki sem gondol komolyan s a beesapó tatárok előbb mutatkoznak Pest közelében, mintsem a szájaskodók el akarták hinni, hogy veszedelem fenyegeti.**)

Az utolsó pillanatban összehívja a király a kúnokat is 1745-ben értesítette a tudományt. A Scriptorum Ordinis Praedicatorum I. köt. 21. lapja bizonyítja, hogy ennek a rendnek előbb is tudomása volt a magyar domonkosok felfedezéséről. De Julianus tudósítását csakugyan Desericus adta ki először. »De Initiis et Majoribus Hungarorum.« Tom. I. Budae 1748. A 169. stb. lapján.

*) Katona, V. 861.

**) Annál feltetszőbb az a gondatlanság, mert az idézett »Scriptores Ordinis Praedicatorum Tom. I. pag. 21 tanúsága szerint 1238-ban,

a tatárok ellen; tudjuk, hogy az álnok osztrák Fridrik csak neveli a bajt és szítja a magyarok haragját a kúnok ellen, a kikben egyedül bízhatott volna a király. Kuthent úrtatlanul megölik, s most a kúnok igazán a magyarok ellen fordúlnak. A Sajó-melléki Muhi pusztán nem ütközet, hanem birkaöldök-lés esik. Elfut, a ki futni tud; a tatárok 1241-ben és 1242-ben pusztítanak szerte az országban. Ogodaj nagykhán halálának hírére hagyják el az országot.

A megmaradt kúnok megint összekerülnek, s már négy év múlva a királyi seregben vitézkednek az osztrák Fridrik ellen. Bélának alig is van a kúnokon kívül más serege; ők igazán most a királyi székek fő támasza. Béla már 1246-ban István fiának egy kún nőt jegyez el, Erzsébetet, talán a megölt Kuthennek leányát. S István, mint ifjabb király, így nevezi magát: »Stephanus Dei gratia junior rex Hungariae, dux Transsilvaniae et dominus Cumanorum.« Kuthen után Alpra lőn híres mint vitéz kún vezér.

A kúnok térítése is jó sikerrel foly; a Kuthen nemzetsége, talán az előkelők egy része is, már a bejövetel előtt, görög egyházbeli keresztyének valának. A pápa 1252-ben maga említi, hogy a kúnok naponként térnek a római katolikus egyházba.

De bajosan és csak lassankint szokik nomádféle nép a szántó-vető életmódhoz. Ezt a kúnok példája is mutatja. Sok rendetlenség és zavar esvén meg folyvást, a kúnok keresztyéneseése is meg-megakadván, kivált III. vagy Kún László kiskorúsága idejében, a pápa legatusa, Fülöp, unszolására a király, László, 1279-ben reá vevé Uzak és Tolou, továbbá Alpra és Uzur kún fejedelmeket, hogy a kún urak, nemesek és község megfogadták, hogy mindnyájan, a kik még ninesenek megkeresz-

midőn a tatárok közeledéséről mind hangosabbá lett a hír, innen újra-négy domonkost küldének, a valóság megtudására. »Qui usque ad Veterem Hungariam per centum dies iuverunt, quibus reversis nunciaverunt, quod Tartari iam Veterem Hungariam occupaverunt et suae ditioni subiecerunt.« Erről az 1238-ki hír-adásról levél is forgott a szomszéd nyugati fejedelmek között, meiyet Wolf, a mongolok és tatárok történeteinek írója, bőven tárgyal. Julianus ez új küldetésnek is tagja, vagy vezére lett volna.

telve, felveszik a keresztséget, s megtartják a római egyház rendeleteit; hogy elhagyván sátraikat, állandó épületekben fognak lakni, s mindent visszapótolnak, a mit az egyházaktól, monostoroktól, nemesektől vagy más keresztyénektől elfoglaltak volna. Viszontag a király, az ország nagyjaival és nemesseivel tanácskozáván, elfogadja a *hét kún nemzetséget* (septem generationes Cumanorum) s oda telepíti, a hová már Béla telepítette volt, t. i. a Duna-Tisza, Körös-Maros, Maros-Temes között, s a Körös mellékein. A kijelölt helyeken a király minden földet a kúnoknak adományoz, akár a királyi várhoz vagy királyné udvar-népéhez vagy más szegődött lakosokhoz (conditionati) tartozott, akár kiholt nemeseké volt is az. Azokat a földeket a kún urak és nemesek, bármely nemzetségből valók legyenek is, magok között, kinek-kinek állapotja és minősége szerint, osszszák el. A kún urak és nemesek úgy tartoznak a királyi hadban személyesen szolgálni, mint a magyar nemesek (regales servientes). A kún urak, nemesek és község a nádorispán törvényszéke alatt állanak, a nádorispán társbírája az idő-szerinti kún bíró lévén.

A kúnok szabadon eresztik el a hazabeli foglyaikat, de megtarthatják a külföldieket. *) Ellenben se a király, se ország nagyja, se nemes ember nem fogad be kún úrtól elszökött szolgát, sőt azt visszaküldik az urának.

A kúnok, ígéretök szerint, elhagyván sátraikat, és falunként állandó házakban fogván lakni, a keresztyén szokásokhoz alkalmazkodnak. Mégis a király kértére a pápai legátus megengedi, hogy a szakál-beretválás, hajnyírás és a ruhaviseletre nézve a kún divat mellett maradhassanak. S minthogy a hét kún nemzetség a váczi, egeri, kalocsai, esanádi és váradi püspökök megyéiben szállásolnak: az illető püspök egy-egy országbárával és két-két nemessel fel fogja járattni a kúnok szállásait, hogy lássák, tartják-e, a mire magokat lekötelezték. A híres kún alkotmányoknak ez a fő tartalma.

De evvel sem szüntek meg a zavarok, mert az akkor tájban írt Kézai Simon úgy tudja, hogy a kúnok csak barmaik

*) Ilyeneket pedig az osztrákok és csehek ellen viselt háborúban feles számmal szerezhetek volt.

jövedelméből és zsákmányból, tehát földmivelés nélkül, élnek vala. Fel is lázadának még a király ellen, s 1282-ben ütközetre került a dolog a Hód (Houd) nevű tónál és helységnél (a mai Hód-Mező-Vásárhelynél), a melyben győztes lón a király, a kit az aronyosi székeliek is segítének. A király a szökevény kúnokat egész a tatárok határáig üldöztvén, onnan térítette vissza, mint azt maga egy 1288-ki oklevélben elbeszéli. *) László király, bár a kúnok iránti hajlandósága miatt lón rossz hírűvé: mégis épen azok által öleték meg 1290-ben. A következő királyok alatt nem hallunk többé semmit kún lázadásról: de társadalmi és politikai létökről értesítenek az oklevelek.

A tatárjárás nagy változást okozta tehát a kúnoknál; de csak független állami létök szűnt meg, a kún nép maga, rövidebb-hosszabb ideig, fennmaradt, míg lassankint azon népekbe olvadt, a melyek közelében élt. Ugyanis egy része Bulgáriába menekült, a hol már az előtt is laktak volt kúnok, s a hol most kún urak kiváló helyre vergődének. Egyikök, Terterij György (1280—1292), épen azon időben, midőn a magyarországi kúnok a magyar politikai és társadalmi rendbe behelyezkedtenek, uralkodó nemzetséget alapíta, mely 1323-ig ült kormányon. **) E nemzetség kihalta után legnagyobb zavar következék be Bolgárországban. Ott azután hamar elenyészik a kúnok, jól lehet helynevek, mint *Kumanovo*, tovább is fentarták emlékezetét. Az 1330-ki szövetségben, melyet a szerbek ellen a bödöni bolgár fejedelem Mihály, a konstantinápolyi császár, az oláh Basaraba Ivánko kötöttek, jászai fejedelemség (gospodstvo Jaško) és »fekete tatárok« is említettnek: de ezt a jász fejedelemséget nem lehet Moldovában keresni, mert az a tatárok főhatóságát tisztelő alán volt. ***)

Legnagyobb része a kúnoknak, természet szerint, régi hazájokban, déli Oroszországban, maradt meg a kipesaki kúnok és utódjaik fenhatósága alatt. Plano Carpini János, mint

*) »Midőn a kúnok hitetlen nemzete vakmerően ellenünk feltámadott . . . s mi oly messzire mentünk a havasokon túl, a meddig egyik elődünk sem ment volt, a tatárok véghelyeiről hozván vissza a szökevényeket.« Katona, VI. 961.

**) Jireček, Geschichte der Bulgaren. 278. stb. 1.

**) Jireček szerint a szlávok az alánokat *jászoknak* nevezték. U. o.

IV. Innocentius követe, 1246-ban a mongol nagy-khánhoz utazván, Lengyelországon keresztül Kievebe s azután a tatárok birodalmába érkezék. Legelőbb a kúnok (poloveczok) országán, mely nagy síkság a Deneper, Dón és Volga mellékein, mene át. A kúnok országa, így írja le határait a követ, éjszak felől Russziával (a kievi, černigovi fejedelemségekkel), a mordvinokkal, Bulgáriával és a baskirokkal, a magyarok hazájával, határos; délfelől az alánok, cserkeszek és kozárok érik. Látni való, Plano Carpini a Feketetenger partjait, tehát a Deneper és Don kifolyásait, nem említi meg, hol szintén kúnok laktak vala. Batu khánt a Volga mellett találta meg igen szép sátrak alatt, melyek az előtt a magyar királyiéi voltak. *) E kúnok társadalmi viszonyairól nem hallunk semmit, mégis sírjaikat említi meg a követ, és az azokon lévő bálványokat, melyek egy kupát szorítanak a köldökhöz. A genuaiak, mint láttuk, a byzantinus császárság helyreállításában, azaz a latinok kiszorításában közreműködvén 1261-ben, Galata és Pera két külvárosát Konstantinápolynak szerzék meg és szabad kereskedést a tengeren. A velenceiektől elfoglalák Asov-t; Krimában Kaffa (Feodosia) várost építék s urai lőnek Krimának és a Feketetengernek. Ekkép hatalmukba keríték a kipesaki tatárok birodalmában, tehát a kúnok földjén is, a kereskedést. Az olasz hittérítők tehát a genuaiak pártolása alatt terjeszték a keresztyénséget a kúnok között, a kikhez most az oroszok nem fértek többé. S e hittérítőknak köszönjük a Kún Codexet.

A mint I. Károly alatt némileg helyreáll a társadalmi rend, *jászok* is (coetus Jassonum), a kikről az 1279-ki alkotmányban nincsen szó, mutatkoznak. 1320-ban a pilis-megyei *Csaba* körül (circa Csabam) tanyázó jászoknak, perők van a buda-szigetbeli apáczákkal, s annak elintézésére a király az esztergami kereszturak mesterét, Jakabot, bizza meg. Csaba mellett ma is ott van *jászfalui* puszta. 1323-ban ugyancsak Károly király is *jászok*-ról beszél, a kik »pharetrarii«, azaz tegezshordozók. Zsigmond király meg 1423-ban az árokszállásikat *nyilazói*-nak (sagittarii sui) nevezi.

*) »Ce prince Batty tient une grande et magnifique cour . . . . Ses tentes sont de fine toile de lin et fort grandes, elles avoient été autrefois au roi de Hongrie.« Lásd Bergeron. Tome II. 5—7. II.

A *jász* nevet sokan sokáig *ijász*-ból eredettnek vették: most tudjuk, hogy a régi magyar nyelv csak *ijas*-t vagy *nyilas*-t, *nyilazó*-t ismert, de soha nem *ijászt*. Vajjon hát a *jász* név fegyverről van-e véve, vagy egyébről? A puska-por feltalálása előtt a fő fegyver *új* és *nyíl* lévén, valamennyi kún *ijas* és *nyilas* volt. Vagy a *jász* név valamely kún néposztályt jelentett-e? Nemcsak itt, Moldvában is *jászok* voltak, kikről *Jász-vásár* (mai Jassi) helynév való. Edrisi leírása szerint Krimióban a Csadir-dag (Sátorhegy) alján *Kirker* (= 40 férfiak) nevű területen *Ász* (آش) kún törzs tanyázott. Mintha e névben a *jász* név lappangana. Egyébiránt a kún nyelv ezt a nevet csakugyan *ijas*-nak magyarázza. Kúnul *já* új, *si* képzővel *jási*, *) magyar helyesírással *jászi* *ijas*. Hogy a *jászok* hadakozásában a nyíl kiváló fegyver volt, bizonyítja a *philistaeus* nevezet is, melyet Zsigmondnak valamely német íródeákja a *pil*, *phil* (pfeil = nyíl) szóból eszelt ki, mely azután a Codex Jurisba is belejutott; még 1751:25. cikkben látható.

A kún nemzetségek *hetes* száma nem említetik meg ugyan többé: de egyes kúnok nemzetségeit sokáig emlegetik az oklevelek. Az 1279-ki alkotmányban megnevezett *kún urak*, mint az ország nemesei közül az ország bárói úgy emelkednek ki a kún községből. Sokáig mintegy két társadalom, magyar és kún, él egymás mellett. Egy 1347-ki oklevél visszatükrözi némileg a két társadalom közti viszonyt, azért közlöm kivonatban:

»Én Kuncheg ispán (Comes), kún kapitány a Csertán »nemzetségből, hírvöl adom, hogy én és fiaim, a királyi ajtónállók »mesterének, Tötösnek, a ki visegrádi várnagy, és pilisi ispán, »azon barátságáért, melyet nekem és fiaimnak minden ügyeinkben a király és királyné előtt mutatott s mert egynéhány »kúnt, a kik a mi szállásunkról az ő birtokaira (de descensu »nostro ad possessiones seu tenuta ejus) szöktek volt, visszakül-

*) A kún nyelv az oszmani ő-et gyakran s-nek, s a ői, őői képzőt si, si-nek ejti. Azért kúnul *bas* fej, oszm. *baş*, kún. *kisi* személy, oszm. *kisî*, kún. *tis* fog, oszm. *diş* stb. Azért kún. *jási* *ijas*, oszm. *jaidîsi*, kún. *emersi* kovács, oszm. *dimirîsi*, kún. *baltasi* baltás, oszm. *baltaci* v. *baltadîsi* stb.

»dött: tehát mi szőr sátrakban lakó (firtreas domos habentes) »tizenkét kúnt és fiaikat meg örökösüket, a kik az ő birtokain »tartózkodnak, neki és fiainak átengedjük, lemondván a nevezett kúnokra való minden jogunkról.« — Ím, a magyar társadalom tagjai *birtokokon* és *állandó házakban*, a kún társadalom urai *szállásokon*, és *szolgáik még szőr sátrakban* laknak. Ez a két társadalom, természetesen, mind jobban egybeforr, a mint a kúnok teljesen keresztényenké lesznek. Az I. Lajos idejében (1342—1382) történt meg. Mert Lajos, a krónika előadása szerint, szent István király példáját utánozván, a tatár szertartást követő kún nemzetet a keresztényen hitre téríté.

A kúnok birtokait *szállások*-nak (descensus) nevezik vala; innen mai napig a *jász* és kún helyneveknél a *szállás* toldat. Hajdan sokkal több szállás volt. *) A szállások *székek*-be (sedes) voltak bekeblezve. Az általam ismert oklevelek *Halas*, *Hontos* és *Kolbász* székeket neveznek meg; Jerney a János király 1537-beli okleveléből *Hontor* széket is hoz fel, mely Fehér megyének Zsolt járásában lett volna. **) Alkalmassint egy az a *Hontos* székekkel.

A székek főbb emberei a *kapitányok* valának. A kapitányságok az 1279-ki alkotmány értelmében kiosztott szállások, — a kúnoknál is úgy mint a székeliekéknél *nyilasok*, — melyek örökség útján atyáról fiúra szálltak; egyébiránt adás-vevésnek is tárgyai lehettek. Voltak a székek esküttei is, kik a kún községből választottak. A kapitánysággal bírói és hadi tisztség járt, mely jövedelmez vala. Egy-egy kapitánynak kapitánysága is (capitaneatus), mely örökös hivatalával volt összekötve, és külön szállása is (descensus) lehetett.

*) Gyártás szívességéből kapott néhány okleveléből következő szállásokat jegyzek ki: Abkék-szállása, Bajdamér-szállása, Bojosa-szállás, Besemihab szállása, Cserte-szállás, Csorba János szállása, Gyoles Pál szállása, Homok-szállás, Jakab szállása, Karácson Miklós szállása, Kemese-szállás, Kis-szállás, Kolbász szállása, Orbogán szállása, Újszállás stb.

**) Az oklevél e szavai: »Totales possessiones nostras Cumanicales Honthor-szék appellatas, videlicet Előszállás, Karácsonszállás stb. . . in Comitatu Albensi sedis Solih existentes« homályosan fejezik ki a helyrajzot. Talán a Honthor-szék egy a Hontos-székkel. Jerney-Keleti Utazása, I. 269.

A kapitányság előnyös lévén, sokan jogtalanul is belejutottak. Zsigmond király, a kún közönség (universitas Cumanorum) gyakori panaszára 1436-ban Gúthi Ország János és Kátai László kún bírának meghagyja, hogy minden kún székben személyesen tudják meg minden szavahihető becsületes kúntól, esküttől és a kún községtől, hogy köztök kicsodák az igaz és törvényes kapitányok, a kik örökség útján bírják a kapitányságokat, melyek reájok elődjeikről törvényesen szállottak (qui et quales essent in ipsorum medio veri et legitimi capitanei ac jure hereditario hujusmodi capitaneatus teneant, et ad quos ab ipsorum progenitoribus legitime sunt devoluti.). A kiküldött kún bírák előtt többi közt Cserese-szállási Cserese Bálint királyi oklevéllel bizonyítja, hogy három szállásban, úgymint Cserese-szállás, Boycsa-szállás és Kemese-szállásban, örök jogon bírja a kapitányságot, mint elődjeiről reászállottat. Ezt tehát neki és örököseinek meg is erősíti Zsigmond király.

Orbogán-szállási Kún Gergely kapitány (Gregorius Comanus, Capitaneus de descensu Orbogán-szállása) ugyanazon királyi küldöttek előtt négy kún embernek abbéli jogát bizonyítja oklevelesen, hogy azok bármely királyi kún szálláson (in regalibus descensibus Cumanorum) laknának is, mindenütt minden szolgálattól, adózástól mentesek, csupán a hadi gyakorlatokra és hadi menetekre megkivántató költségek fizetésére kötelesek. Ezt a szabadságot ők is elődjeiktől örökölték, tehát Zsigmond is megerősíti.

Ha ilyen kapitány örökös nélkül halt meg, a kapitányságát más kérheti vala a királytól. A kapitányságot el is lehetett osztani. Ilyen kettéosztás történt 1457-ben a halaszékbéli jakabszállási kapitányságon. Az osztó felek azt is határozzák, hogy az egyik fél kapitányság jöbágyai a másik félébe szabadon költözhetnek, s a melyik felebirtokos azt a szabad költözködést megakadályozná, ez által elveszti a maga részkapitányságát (in amissione sui capitaneatus convinceretur).

A kúnok szállásai királyi és királynéi valának, ennél fogva szó van királyi és királynéi kúnokról (reginalis majestatis Cumanus). S ha tudjuk, hogy p. o. a Halas-szék törvény-

széke 1451-ben (Sedes judiciaria in Halas) két kapitányból, tizenkét esküttből és más köz (simplices) kúnokból állott, s hogy általában a köz kúnok vagy szabadok (liberi) vagy jöbágyok voltak: evvel a kún társadalom részeit számláljuk elő. Ha hasonlítást akarunk tenni, nagy hasonlatosságot találunk a kúnok és a székeliek társadalmi között; a kúnok kapitányai a székei lőfőknek felelnek meg, a köz kúnok pedig nagyon hasonlít a köz székeliséghez. Még abban is hasonlít a két társadalom, hogy mindegyik kebeléből nemesek emelkednek ki s válnak mentesekké a község kötelességeitől.

Az 1279-ki alkotmány szerint a nádorispán lett volna a kúnok fő bírója: de maga a nádorispán is királyi kinevezéstől függvén, sokszor más országbaró vala fő kúnbíró. Így 1419-ben Perén Miklós fő lovászmester a kúnok főbírája (Nicolaus de Perén, magister Agasonum, Cumanorumque et Philistaeorum regalium iudex). Így láttuk, hogy 1436-ban Gúthi Ország János és Kátai László egyszerre kún bírák. De Albert király alatt a király és az országgyűlés által választhatóvá lévén a nádorispán, ennek méltóságához 1481-ben állandóan csatoltaték a kún főbíró. A nádorispán ezentúl *hivatalból köteles vala az egész kúnúson bíraskodni.*

A királyi kúnok állapotjában is a török uralkodás bizonyosan változást okozta, melyet azonban még nem ismerek. A törökök elűzése után lehetőleg helyreállott a régi politikai és társadalmi viszony. Azonban 1702-ben a királyi kamara a Német Rendnek (Ordini Teutonico) és azután a pesti hadaggastyánok házának elzálogosította a kúnokat. Már az 1715:34 törvényczikkely visszakövetelék a kúnok szabadságát, mi az 1751:25. czikk által teljesebbé ment, miután a kúnok és jászok a zálogösszeget visszafizették volt (500,000, meg javítás fejében 15,000 frtot). Azért hitták a fizetőket és utódjaikat »redemtusok«-nak, kik egyedül bírhattak fekvőségeket és gyakorolhattak községi és politikai jogokat. A »redentio« vagy kiváltás ügyében Bécsben járt követség egyik tagja, Varró István Karczagról, a kún miatyánkot közlé Kollár Ádám hazánkfiával, a Meninszky török nyelvtan és szótár kiadójával, ki az udvari könyvtárban hivataloskodik vala. Ez legott török nyelvünek ismerte föl a kún miatyánkot, s így juta Európa

annak tudomására, hogy a kúnok és jászok elmagyarosodott jövevények Magyarországon.

E véleményt azonban nálunk visszaveték, s annál tüzesebben azok, a kik a magyar nemzet alakulási történeteit nem akarják vala tudni. Csak a múlt század vége felé kezdé némi tudás derengeni a magyar nyelvokonokról, melyet Révai bizonyos alapra is helyezett. Azután ismét elakada a kalaúzólo nyelvtanulás: de annál merészebben csaponga mindenfelé, az úgynevezett ó-kori történet-vizsgálódás. A nyelvtanulás szerénységre szoktat, melyet a történet-vizsgálódás még hazafiatlanság színében mutathat fel az előre törekvő és »egyet kérő« ifjúság előtt.

1864-ben a »Vogul föld és nép« című munkában igyekvém a magyar nemzet külső viszonyait és történeti fejlődését rajzolni. *) Alig lőn hatása, az a balvélemény uralkodván még, hogy a magyar nemzet Sz. István előtti történeteit, különösen alakulási viszontagságait, szoros nyelvtudomány nélkül is meg lehet, sőt meg is kell írni. Hát ha még azon nyelv tanulmány holmi »csiri-biri« népecskével foglalkozik, s nem világbiró Attilával és Csengiszkhánnal! Hogy ezek seregeit talán épen ama »csiri-biri« népecskéek tehették, eszébe sem jut a balvéleménynek.

Lassan derülnek fel az Árpádok korabeli ethnographiai viszonyok, s nem mindjárt látszanak meg világosan a nemzeti alakulás körülményei. Még 1866-ban lehetetlennek tartám **) a palócok elmagyarosodását, mert azt hiszem vala, hogy a mai ethnographiai viszonyok a XI. és XII. századokban is azok voltak. A magyarok nem szlávosodtak el, habár mindenütt, Erdőn-innen és Erdőn-túl (Erdő-elben) szlávokra találtak. Annak egyik okát a szlávok gyér voltában, meg abban sejtettem, hogy műveltsége annyira nem multa fölül a magyarokét, a mint a külföldi irók vélik. *De másik okára, t. i. a vallásra, nem figyeltem volt.* A szlávok gyenge keresztyénsége, úgyszólván, elalvék a magyarok előtt; a szlávok tehát vissza-

*) Különösen a 325—353. lapjain.

**) A Weleker és Rottke Staatslexikonában. Ungarn című czikkben. Erre hivatkoznak.

térvén a pogányságra, hamar elvegyülének a magyarok közt, sőt beléjük is olvadának. A magyarok azután nem szláv keresztyének közt lőnek keresztyénekké; azért vala győztes a magyarság az ország egész területén. Mosony megye p. o. szintén olyan magyar volt, a milyen Csalló-Köz; — Nógrád, Felső-Gömör, Sáros nem kevesebb magyarosak voltak, mint Torna és Alsó-Gömör. A palócok tehát Nógrád, Gömör, Heves, Borsod megyékben magyarok közé jutván s a magyarok vallását, azaz a keresztyént, fogadván el, sőt kénytelenek is lévén azt elfogadni, legott elmagyarosodának. Mikor Kuthen a maga kúnjaival bejött, a palócok elmagyarosodása már teljes vala, mert a támadt kún mozgalmakban a mátrai kúnok nem részesülnek; ezek már idegenek valának amazokhoz.

Magyarország Ethnographiájában (1876) először megkülönböztetém a magyar nemzeti alakulás korait, úgymint az eredeti ugor kort, a melyben a magyar nyelv és nemzet töje megizmosodott örök időre, úgy, hogy bármennyi oltás történetjék is beléje, a fő mindég ugor (magyar) marad. Azon ősz, ugor kor után a török népek és nyelvek hatása következék, vagyis a török hatás kora. Ezt történelmileg a kozárok egyik törzsének, a *kabar*-nak, beleolvadása a magyarságba jellemzi; a hozzájárult törökséget pedig az *r*-es szók tüntetik fel, mint: *tenger, ökör, iker, borju*, melyek az oszmani törökben *dengiz, ügüz, ikiz* (ikis), *buzagu*. — Végre következik az alakulás harmadik kora, a szlávok beleolvadása, a melynek az igen számos szláv szót köszönjük a magyar nyelvben. Ez előadás szerint a magyar nemzet az első kort eredeti hazájában az ugor nemzetek mellett töltötte; a második kort, a török népek és nyelvek hatásának korát, a költözésében, mintegy útjában, töltötte; a harmadikort, a szlávok hatásának korát, mai hazájában élte, hozzájárulván a német hatás is, melyet most is él. Midőn a három alakulási kort felállítottam, a melynek történelmi valósága ellen nem is lehet kifogás, azon véleményben valék, hogy a mi törökösség azon második kor után juthatott a magyarságba, azt az oszmaniak uralkodásának kell tulajdonítanunk, mely másfél századig tartott. Ebben csalatkoztam, nem figyelmeztvén a vallásra, mely *egyfelől a nemzeti összeolvadásra leghatásosabb tényező, másfelől pedig azt legerősebben akadályozza*

is. Tényező, mikor valamely nép más nép közt ennek vallását veszi be. Ez által váltak szlávokká a oroszok közt, s a bolgárok a bolgárok között. A német frankok is Galliában a keresztyénség elfogadásakor lőnek latinokká (francziákká); sőt a nyugati gótok Spanyolországban, a keleti gótok Olaszországban míg arianusok maradtak, nem is olvadtak a katolikus alattvalók közé, de a katolikus hitvallásra térvén, amazok spanyolokká, ezek meg olaszokká lőnek. A török nálunk, mint büszke győző, s a magyar mint hódoló, mindegyik egyaránt ragaszkodék a maga vallásához; azok tehát nem olvadtak, nem is olvadhattak egybe, a különböző vallások miatt. A török uralkodás idejében nagyon kevés hatása volt a töröknek a magyarra, s ennek a törökre, s a kevés is múló vala.

Ezt egy más körülmény is bizonyítja. Az 1540 előtti összes magyar irodalom, s 1540 után az erdélyiek magyar irodalma egészen ment a török-nyelvbéli hatástól. A mely török nyelvű szókat az 1466-ki és a Bátor-féle biblia-fordításokban, továbbá Pesti Gábor, Sylvester János, Székely István, Heltai Gáspár, Tinódi Sebestyén és mások könyveiben találunk, azok mind már az oszmanli uralkodás ideje előtt jutottak volt a magyarba. De a Pázmány és Káldi művei egyfelől, a Bornemissza Péter, Károlyi Gáspár és Szenczi Molnár Albert művei másfelől egy színvonással sem törökösebbek, mint az erdélyiek emlékiratai, meg levelei, vagy a reformatiói kornak igen dús irodalma. Mert, a mint mondtam, a vallási különbség, kivált ha oly buzgalom teszi kirivóbbá, milyen a törököké és a magyar protestánsoké és katolikusoké vala 1540—1686-ig, a nyelvek amalgamáját nem engedi meg. A mely török nyelvű szók a magyar nemzet költözésének kora után jutottak a magyarba, azok már az oszmanliak uralkodása előtt meg voltak abban, azok tehát itt, a besenyők és kúnok elmagyarosodása által, kerültek beléje.

V.

De valóban török nyelvűek voltak-e a kúnok? A kik nálunk e kérdésre tagadólag feleltek, a kúnok eredeti magyarságát vitatván, igen sok körülményt nem tudnak, vagy kellő figyelemre nem méltatnak vala. Kétségtelen igaz, hogy a

Kuthen kúnjai a Neszter, Deneper, Dón mellékein, tehát azon területen laktak volt, a melyet 1150 tájban Edrisi Kúnország-nak írt le. Azonképen igaz, hogy azon kúnok, a kik Kuthenék elköltözése után régi hazájokban megmaradtak, 1239-től fogva 1300-ig nem változtatták el nemzetiségüket, a mire rokon nyelvű és hasonlóképen még pogány tatár uraik se okot nem szolgáltatottak, se kényszert nem alkalmaztak volna. A mely kún nyelv tehát 1300 tájban élt, az bizonyosan 1239-ben is élt s az volt a Kuthen és társainak nyelve. A beköltözött kúnok nem valának egyéb, hanem török nyelvűek, s török-kún nyelveket a Petrarka-Codex őrzötte meg.

Tudják is ezt jól, a kik ama korból tanúk lehetnek, mint a domonkos Julianus, a ki a tatár követről mondja, hogy magyarul, kúnul és tatárul tud vala; mint Rogerius, a kitől a magyarok vádját halljuk, mely szerint Kuthen csak azért előzte volna meg a tatárokat egy esztendőnél is többel, hogy kitanúlja a föld mivoltát, s megismerkedjék a magyar nyelvvel. *) Mária királyné 1268-ban meghagyá az esztergami káptalannak, hogy küldöttjével és Esztergam birájával iktassa be az illetőket egy Nyír nevű földbirtokba, melyet a királyné a *Keldush kún ember tolmácsainak* adományozott volt. Ezt a Codex kiadója Knauz Ferdinand »Monumenta Eccl. Strigoniensis«-ből (I. 561.) hozza elő, valamint a következő két tanúságot is. Egy minorita térítő elmondja magáról, hogy előbb a kún nyelvet, azután az ujjgurt megtanúlta, s úgy méne a kúnok közé. Aeneas Sylvius elbeszéli, hogy egy alkalommal Zsigmond király félreállani parancsolá azoknak, a kik *nem értenek kúnul*. Oláh Miklós idejében, 1530 tájban, a kúnok még nem gyakorolják vala a szőlőművelést, hanem kölesből és vízből csinált serrel éltek, melynek neve *boza*. Török szokás, török ital. Ezekből világossá lesz, hogy a beköltözött kúnok nem voltak eredeti magyarok, hanem török nyelvűek. Nyelvöknek utolsó nyomai a sokat emlegetett *kún miatyánk és néhány kún köszöntés* valának az

*) Rogerius, Carmen miserabile. Endlichernél a 265—266. lapon. »Ut conditiones terrae addisceret et linguam faceret sibi notam.« A kiadó Rogerius ajánlását »Ad dom. Johannem Pestiensis ecclesiae episcopum« iratják. Wolff, a mongolok és tatárok történetírója, helyesen *Praenestensis*-re javítja ki, mert a Johannes praenestei püspök volt.

elmúlt század közepében. Ha Timon értesítése nyom valamit — én nagyon szavahihető írónak tartom — a kúnok magyar beszéde még a múlt század közepe táján *kissé neveltséges és ügyetlen vala*, mit ő nem magyarosodásuk jelének néz, mert a kúnokat eredeti magyaroknak hiszi, hanem elszigetelt voltoknak tulajdonít.*) A kúnok török nyelvűek lévén, nem csoda, hogy szerte tatároknak is nevezték, nem csoda, hogy Kún-Szt.-Miklóst az előtt *Tatár-Sz.-Miklósnak* is hítták, sőt a Nagy-Kúnságban *Tatárvidék* vala. Más helynévben meg is maradt a *tatár* nevezet, mi hasonlóképen bizonyító körülmény.

A kúnok török vagy inkább tatár voltokat neveik is mutatják, melyeket a rólok szóló első oklevelekben találunk, mint *Kuthen* maga, melyet az oroszok *Kotjan*-nak írtak, s melyet a Codex kiadója *kut*-mak, *köt*-mek = őrizni kún szóból fejt meg: a név a szerint *Köten*, *Kötön* lehet = őrző, s kapcsolatban állhat a *Kötöny* puszta nevével, mint Szabó Károly véli. *Alpra*, *Uzak*, *Uzur*, *Tolon* kún fejek az 1279-ki alkotmányban; *Kupchek* vagy *Kumchek*, *Mandula* vagy *Manthula* leányaihoz III. László ragaszkodott volna, s azon nevek adománylevelekben is fordulnak elő. *Kelduch* sokszor említett név. *Biter*, *Beler*, *Altabarz* stb. E háromnak két elseje »növekvő», »tudó» jelentésű (*bit*-mek nőni, *bel*-mek tudni), utolsója talán »arany borz», ha *altun-barz* volna. Kényes dolog a tulajdonnevek magyarozása, mégis felhozok még egy kún nevet. Az egyező tudósítások szerint Róbert esztergami érsek, mint láttuk, 1227-ben *Memborch*, *Bemborch* kún fejedelmet keresztelé meg nagy kún sokasággal együtt. A *Memborch*-ot *Boriz*-nak is írják (*Memborch* vel *Boriz*). Nyilván *Borch*, *Boriz* a főnév, a melyhez talán *mengu* (nagy, magos) jelző járult, úgy, hogy *Meng-borch*-ból lett *Memborch*. A *borch*- vagy *boriz*-ban pedig a *borsuk*, *borsik* szót lehet sejtteni, mely *borz*-ot jelent, mint a *barz* az *Alta-barz*-ban. A *Memboriz*, *Memborch* (a *ch* lehet *cs* is) tehát »nagy borz»-ot jelentene, az állat-nevek, mint orosz-

*) Samuel Timon. *Imago Novae Hungariae*. Vienne 1754. Additamentum, p. 29. »Quod hoc aevō reliquiae ac posterī illorum *videlicet et insulse Hungarice loquantur*, mirum non est, quando a caeteris gentilibus procul agant».

lán, farkas, borz, igen szokásosak lévén a török-tatár tulajdonnevekben.

A helynevekben is találunk kún szókat, mint *Kis-turgon*, *Nagy-turgon* vagyis Kis-szállás, Nagy-szállás (a *tur*-mak állani szóból).*) Többeket találhatni bizonyosan a dülő-nevekben, melyek azonban az újabb időben nagyon elváltoznak. Hogy a meglévő jász és kún helynevek magyarok (van azonban köztök nem-magyar is, mint Karczag), azt részint a kún nevek magyar fordításából, részint és leginkább azon igyekezetből magyarozhatni meg, a mely a kúnok térítését s a vele járó magyarosítást czélozta.

Ha az 1239-ben beköltözött kúnok török nyelvűek, tehát az egy századdal előbb beköltözött palócok is azok voltak. A palócok kún voltát legvilágosabban híres Anonymusunk bizonyítja, mert a hol még ma is palócok vannak, ott Árpáddal kúnoknak adat adományokat. Egyáltalában az Anonymus előadása szerint Árpád seregében a kúnok teszik meg a legtöbb hódítást, s a kúnok nyerik el az adományok legtöbbjét. V. István és III. László idejében élő író, a ki a királyi háznak politikáját, mely a kúnokban keres és talál vala főtámaszt, helyeslően akarta leírni, az kénytelen volt úgy írni, a mint az Anonymus írt a kúnokról. A palócok, kétségen kívül, kúnok lévén, nyelvök is okvetetlenül kún volt; de ők még hamarabb megmagyarosodtak, mint a kúnok. Mert a palóc-beköltözés oly csendesen, tehát kitűnő vezér nélkül, esett meg, mint a szepesi és erdélyi szászoké; de annyi önállást sem szerezhettek meg, mint a mennyire a szepesi szászok tehettek szert. Azért adományoztathatja el az Anonymus a palócok lakta vidékeket, s azért nem volt nekik semmi szerepök a magyar közjogban. Egy palóc-kún nevet hozok fel az Anonymusból is, az *Olyptulma*, Komárom építője (t. i. Anonymus szerint), kit más helyütt csak *Tulma*-nak nevez. Világos az *Alp-tulma* név. *Alp* a török-tatár nevekben gyakran előforduló jelző, mely vitéz-t jelent, *Alp-tulma* (Anonym. *Olyp-tulma*) tehát »Vitéz Tulma». Maga a *Tulma* egy gyökűnek látszik a *Tolon* kún névvel, s melyet azonban tovább nem fejtegetek.

*) Jerney: Keleti Utazása I. 273. lapján.

Ha a kúnok és kún-palóczok töröknyelvűek, hát a besenyők is azok? Itt a helyesebb tájékozódás végett vissza kell tekinteni arra, mit a magyar nemzeti alakulás második koráról, a török hatás koráról, mondtam. Ezt a kozárok egyik törzsenek, a *kabar*-nak, beleolvadása a magyarságba jellemzi, melyet Constantinus Porphyrogenitus így ad elő: »Tudni kell, hogy az úgynevezett *kabarok* a kozár nemzetből valók. Lázadás törvén ki egyszer az uralkodás miatt, eme belháborúban a régi hatalom győze. A lázadók egy része levágták, másik része a turkokhoz (magyarokhoz) meneküle, azokkal egyesülvén. Mert a kozár nyelvre taníták a turkokat s mai napig tartják meg a magok (kozár) nyelvét: de tudják a másik (a turk) nyelvet is. Minthogy a kabarok erőre és vitézségre kitűnnek, a csatákban elől vívnak, mint első törzs. A kabarok három nemzetségből állanak, a melyeknek egy a feje mai napig (950-ig). Lehet, hogy a magyarok költöző korában egyéb török elemek is csatlakoztak hozzájuk: történelmileg ezt a kabar csatlakozást ismerjük csak. De oly nagynak nézik vala ez amalgamát a byzantinus írók (Bölcs Leo, Constantinus), hogy e miatt turkoknak nevezék a magyarokat. E török amalgamát nyelvtudományilag az *r*-es jelleg mutatja ki, a mint oda fel meg van említve. Az *r*-es jelleg felfogására tartsuk szemünk előtt, hogy a magyar nyelv a *z* (sz) hangot szereti a szók végén és közepén; s azért azzá változtatja a *d* (t) hangot. P. o. *od-* (ad) *ed*-ből csinált *oz*-t (az) *ez*-t: az eredeti *d* hang máig megvan az *o-da*, *e-de*, *id-e*-ben; a *vid*, *büd*-ből csinált *víz*-et, *büz*-öt: az eredeti *d* hang máig megvan a *vides*-ben, *büdös*-ben; az ugor *kat*, *küd* (kät), *tut*, *sat*-ból csinált *ház*-at, *kéz*-et, *tüz*-öt, *száz*-at. E példák eléggé mutatják a magyar nyelvnek előszeretetét a *z* hang iránt. Ez meglévén neki, bár kozár, bár más török nyelvből vett *z*-s, *s*-es szókat nem változtathatott el *r*-es szókra. Ha mégis *iker*-t, *ökör*-t, *tenger*-t, *borju*-t találunk a magyarban a mai oszmanli *ikiz*, *ögüz*, *teñiz*, *buzagu* helyett s a codexünkbeli kún *egis*, *ogus*, *tengis*, *buzau* helyett: okvetetlen azokat nem *z*-s török nyelvből, milyen az oszmanli és kún, hanem *r*-es féléből vette. Ma *r*-es török nyelv a *csuvas*; amaz *r*-es szók tehát ilyen csuvas-féléből juthattak a magyarba. S én ilyennek a kozárt, ennél fogva a kabarok nyelvét gyanítom; s

ha ez áll, a csuvasok a régi nagyon hatalmas kozároknak élő maradékai. Ezt történelmileg nem bírom ugyan bebizonyítani: de kettő bizonyos, az, hogy a kabarok kozár, tehát török nyelvű csapatja a magyarokkal egyesült; s az, hogy a magyar nyelvben *r*-es jellemű török szók vannak, melyek okvetetlenül csuvas-féle török nyelvből valók.

De a történelmi források szerint, igen számos besenyőbeköltözés is történt a magyarokhoz Sz. István ideje óta. Sem a kozár, sem a besenyő nyelvből nem maradt egyes szókön kívül más nyelvenlék. Nem tudhatni tehát, vajjon az *r*-es jellem a kozárt és a besenyőt egyaránt megilleti-e. De másfelől kereskedés okozta közlekedést kell felténnünk az ugor és a kozár, meg besenyő népek között; tehát nem volna hihetetlen, hogy mind a kozár, mind a besenyő nyelvben ugor szókat is találjunk. S találunk valóban a kozárban, a mit a kozár nyelvű *Sarkel* bizonyít, mely kozár erősség volt a Don mellett, s Constantinus Porphyrogenitus tanúsága szerint »fehér házat» jelent. Ez a *Sar-ke*l a mai csuvasban *sara-kil* és *šor-kil* = fehér ház, de a déli vogulban is *sar-ke*l volna. *Szár-lábu* ló a magyarban is annyit jelentett, mint *kese*, azaz fehér-lábu lovat. A finn és magyar nyelvek *ko*t, *ka*t, *há*z szava a vogulban *kvol*, *kual*, *kuel*, *kel*, s ez megvan a csuvasban is. Ime a csuvas *sara-kil*, *šor-kil*, mely tökéletesen megegyez a kozár *Sar-ke*l-vel, egyfelől arra némi bizonyosság, hogy a mai csuvasok a régi kozárok maradékai, másfelől arra, hogy ugor nyelvbéli hatás a kozár nyelven is látható volt.

Találunk-e a besenyő nyelvben is ugor szókat? Constantinus, a ki a kozár *Sar-ke*l-t jegyezte fel, a besenyő erősségeket is előszámlálja, úgymint: *Tun-gata*, *Krakna-kata*, *Salma-kata*, *Saka-kata*, *Gianu-kata*. Ezekben föltetszik a *gata*, *kata*; nyilván köznév, mely tulajdonnevekhez járult. Szinte lehetetlen abban az ugor *ka*t, *há*z szót nem gyanítanunk, minél fogva az erősségek nevei: *Tun-háza*, *Krakna-háza*, *Szalma-háza*, *Szaka-háza*, *Gyau-háza* volnának, megfelelők a kozár *Sar-ke*l = Fejér-ház-nak és számos magyar helységek neveinek, mint *Eszter-háza*, *Nyiregyháza* stb. Ez a *kata* volna tehát egyik ugor nyom a besenyő nyelvben.

Egy másodikat a *joq*, *jó* szóban gyanítok, melynek meg-

felelője a finn *joki* (jog), a vogul *ja* = folyó, s mely három *Sajó*-ban (Sav-jó = só-folyó), a gömör-borsodiban, a máramarosiban és az erdélyiben, s azonkívül még *Hé-jő* (Hév-jó), *Si-jó*, *Táp-jó*, *Berek-jó* (Berettyó) folyó-nevekben van meg. Hogy a gömör-borsodi Sajó és a Héjő mentiben besenyők laktak, nemcsak oklevelek, hanem helynevek is (Szirma-besenyő) bizonyítják. Az erdélyi Sajó közelében is Besenyő nevű helység van, melyet a besztercei németek »Heidendorf«-nak neveznek. A *jog jó* = folyó szót a besenyőkkel bejutottnak tartom.

A harmadikat a besenyő *kangar* szóból olvasom ki. Constantinus arról értesít, hogy három besenyő törzs, a vitézsége miatt, *kangar* nevű vala. E szót az ugor *kant* = had, és *kar*, *gar* = ember-ből összetettnek (kant-gar, kangar) vehetni, mely »hadi embert« jelentene, a mi a Constantinus értelmezésével egyez meg. A kún *koč-kar*-ban (kos) a *kar* nyilván hímet jelent (olyan összetételt lévén, mint az *ün-nep*) s azért szintén megvilágosítja a *kar*-t.

A besenyő nyelv is török-féle volt, mint a kún. Ezt nemcsak Anna Comnena bizonyítja, ki a besenyőket és kúnokat nagyon jól ismerte, s azokat *egy nyelvűek*-nek mondja, hanem azon tény is, hogy a hol besenyő és kún került össze, ott igen hamar összeolvadtak, sokkal hamarabb, mint kúnok és magyarok. Ezt a gyors összeolvadást szintúgy észreveszszük a palócz-kúnok és besenyők, mint a pruth-szereti kúnok és az ottani besenyők között. De vajjon *r*-es jellemű török nyelv volt-e a besenyő, mint a csuvas, vagy *s*-es jellemű, mint a kún, ezt csak akkor lehetne eldönteni — ha eldönthető általában — ha majd összeszedtünk minden török nyelvű szót azon oklevelekből, a melyek a besenyőkre vonatkoznak.

Két időszakbeli török hatást veszünk tehát észre a magyar nyelven: a magyarok bejötte előtti vagy a költöző időszakból valót, és a magyarok bejötte utáni korból valót. Azt kozár-csuvas hatásnak, ezt besenyő-kún hatásnak nevezem. Nem lévén olyan besenyő nyelvemlék, milyen a kúnból van meg, okleveleink igazíthatnak el némileg. A mely oklevelek t. i. a kúnok beköltözése előtt keltek, azokban kún nyelvbéli szókat nem is találhatunk. Ámde ott vannak a palócz-kúnok, a kik jóval 1239 előtt beköltöztek s teljesen összeolvadtak a még korábban

egybejött besenyőkkel. Az oklevelek kelte sem választhatja tehát el egymástól a besenyőket és kúnokat. A bizonytalanságot nem hárihatván el, mégis a Codex-ből közlendő szókat különböző rovatokba helyezem, melyek annyira mennyire tájékoztatnak.

1. *R*-es jellemű szók, melyek nem a kún nyelvből valók, hanem más török nyelvű hatásból kerültek a nyelvünkbe, s melyeknek megfelelői a Codexben is megvannak: *iker* egiz, *ökür* ogus, *tenger* tengis; — *tür* tűz, *tür-t* tös-ti, *türelem* tűz-umluk; — *tör*, *madár-tör* *tuz*-ak, *tar*, kopasz tas; *tér-d* tizgi, *sár* sas, *sárkány* sasagan, *bovju* buzau. Szintén feltetszők a kúnban *bor* és *borla*. A *borla* szőlő, nem kerülhetvén a magyarból a kúnba, a *bor* is csak a kozár-csuvas nyelvből való lehet, a melyből a magyar szó is került. A bornak megfelelő turk *boza*, mely még Oláh Miklós idejében a magyar kúnoknál divatozott,^{*)} megvolt a kún nyelvben is, habár nincs is a Petrarka-Codexben. A kúnok, mint a jegyzetből látjuk, még 1531. tájon szőlőket nem nagyon műveltek, annál kevesbbé gondolhatni, hogy a *bor* szó Magyarországból, vagy épen magyar kúnoktól jutott volna a Neszter, Deneper és Don melléki kúnokhoz.

2. Szók, melyek a kún vagy más turk (besenyő) nyelvből származtak a magyarba, de nem az oszmauliból, mert 1540 előtt is meg voltak már nyelvünkben: *atya* ata, *anya* ana, *árpa* arpa, *alma* alma, *ész* es és us, *erő* eruv, *íz* iz, nyom, p. o. *iziben* jön = nyomban jön stb. *ocsá* uçuz, *üzön* uzun, hosszú, örök, nagy; *kar* kar de kol is, *kapu* kabag, *kép* kibi,^{**)} *kos* koč (kar), *korom* kurum, *kék* kök, *kazán* kazan, *késő* kečov, *kender*

^{*)} Oláh Miklós, esztergomi érsek, 1531-ben adván ki Magyarország leírását, többi közt ezt mondja: »A sere az ország legkisebb részében is ismerik, mert a bornak nagy bősége van. A kún nyilt vidékeken (in campis Cumanicis) a bevitt borocon kívül a kún lakosok kölesből és vízből saját módon készült itallal élnek, melyet *boza*-nak neveznek. Hungaria et Atilla. Vindobonae 1763. A 81. lapon.

^{**)} Gr. Kunm ezt a szót és összetéteit nem jól magyarázza meg. A könyvnek 71. lapján *moninchibi* áll, ezt ő a 305. lapon »talis«-ra értelmezi s a kazani *mundij*-hoz hasonlítja. A *moninchibi* szó = bu ez, genit. *muning* vagy *moning* és *chibi* azaz *kibi*, tehát *moning-kibi*, szószerint *ék-kép*. Megfelelője az *aninchibi*, mi hasonlóképen: *aning-kibi* = ak-kép, az *ol* gen. *aning* és *kibi*-ből lett.

kendir, *gyümölcs* giemis, a temetési beszédben gimils; *hamar* hamara; *hám* (tatár-hám) han, *gyárt*-ani jarat-mak, *jár* jur, *ünö* inak, *sátor* čatir, *csónak* čanak, *sereg* čeri, *csök*-keni, *čök*-mek, *csupor* čuprak, *tyúk* tank, *tanú* tanuk, *tanúság* tanukluk, *tan-úl* tan-ir, *taban* (város alja) taban (talp), *teknő* togana, *teve* tove, *tő*, *tőz* tőb, *tövön* töben; *daru* turna, *szakál* sakal, *szatyá* sastian (perzsa), *sárga* sarog, *csiriz* siris, *szirt*, kőszirt, nyakszirt sirt (hát), *bő* haj, *balta* balta, *béka* бага, *betű* bitu, betik (írás), *bicsak* bičak, *búcsu* bosov, *bocsát* bošat, bosat, *bög*-ni buga-mak, *borsó* bursak, *bors* burč, *bog* bűg, *majom* majmun (perzsa), *menny* mengu és mengi (magas, örökkévaló), *vásár* bazar (perzsa).

3. Szók, melyek mint sajátosságos kún szók jutottak a magyarba.

Könessu kénesső. *Kones* ezüst, *su* víz, *konessu* tehát ezüst vizet jelent; szép elnevezése az »argentum vivum«-nak. Eddig a magyar szót vagy *kénesső*-nek (Kresznerics) magyarázták, mintha »kénés eső« volna, vagy *keneső*-nek, a mivel kenni szoktak (N. Szótár. *) Gyanítani lehet, hogy a mi kúnjaink *könessu*-nak ejtették a szót, mert a *kömis* szó is (ezüst) megvolt náluk. A *könessu*-ból azután *kénesső*-t csinált a magyar, s mi az ejtés szerint *kénesső*-nek írhatnók. Már itt a *kones* és *kömis* mutatják, hogy a kún nyelvben egy-egy tárgyra két rokon, sőt két nem is rokon szó volt meg. Két rokon szó a *kones* és *kömis*; az *es* és *us* ész, mi közönségesebb turk. Két nem rokon szó a *kar* brachium, magyarul is kar. De megvan a *kol* = kar is, mint a többi turk nyelvekben. A *kar* tehát tulajdonképi kún, mint az *es* (ész).

jih-öv, *gich-öv* »templum«, magyarul »egy-ház«. E szónak egész kis története van már. Közönséges megfejtése így szólott volt: »Az istentiszteletre szentelt nyilvános épület, melyet a magyar nemesb értelemben *egyház*-nak nevezett, azért, mert eleinte hihetőleg egy helynek csak egy temploma volt.« (N. Szótár III. 49). Az egy-ház szónak első tagja *egy* legelőször Fábrián István tudósítása által **) nyert némi értelmezést,

*) A N. Szótár elfelejti megmondani, hogy a *ken*, *ken*-ni igéből hogyan származhatik *keneső*?

**) Lásd: Nyelvtudományi Közlemények VII. 119. 120.

mely szerint a Sopron megyei *Hegykő* az oklevelekben, jelesen Konth Miklós nádor 1366-ban kiadott levelében, *Eg-ki*-nek, másokban *Eg-kü*-nek, *Ig-kü*-nek van nevezve. Minthogy pedig a *Hegykő*-neve »Heiligen-Stein«, abból az *eg*-nek *ig*-nek »szent« értelme világlik ki. Ennélfogva *Egház* vagy *Egyház* (a régi oklevelekben rendszeren *Igház* (Yg-ház) annyi, mint »szent ház«. Én azután az *egy* (szent) szót az *id*, *üd* szóval hasonlítottam össze, a melyből *id-v*, *üd-v id-teni*, *üd-teni* származékok lesznek, s a mely a *nap* szóval *id-nep*, *üd-nep*, *in-nep*, *ün-nep* (szent nap) a *ház* szóval pedig — úgy gondolom vala, *id-ház* összetételt alkot. Az *id-ház* pedig, a *h* miatt d-ből dj = gy válván, lett *igyház*, *egyház*. — A kún *jih*-, *gich-öv* szónak utó tagja, *öv*, házat jelent, mint az oszmani *ev*; első tagja meg nagyon hasonlít a magyar *ig*-, *yg*-, *egy-ház* első tagjához; s azért a kettőnek értelme is hasonló lehet. Úgyde a kazáni tatárban *ejä*, *ije* úr, isten, a keresztyén kazáni tatároknál »manó«, p. o. *öj ejäse* (kúnul *öv jihe* volna) házi manó, ház istene; *sin ejäse* (kúnul *su giche* v. *jihe* volna) víz istene, vízi manó. A *jih*, *gich* akár istent jelent, mint a kazáni tatár *ejä*, akár szentet, mint a magyar *id*, *üd*: a kún *jih-öv*, *gich-öv* jól összevág a magyar *yg-egy-ház*-zal.

Hogy most *szent*-egy-házat, *szent* ün-nepet mondunk, azért van, mert a nyelv elfelejtette már az *eg*, *yg* és *id*, *üd* szónak eredeti jelentését. Egyébiránt a magyar *egyház* a legrégibb nyelvkincshez tartozván, mert már Sz. László 1093-ki oklevélben fordul elő, *) azt a nyelv nem fogadta el a kúnoktól, hanem kell, hogy már előbb vagy a besenyőktől, vagy a kozár-csuvasoktól fogadta legyen el.

iestü isten, a perzsa *jezdán*-tól való. A kún szó *u* nélkül áll a Codexben, s ha ott írásbeli hiba nincs: a magyar *isten* szó nem a kún nyelvből, hanem már annak előtte jutott volna hozzánk. A temetési beszédben ott van az isten szó, azt a beszédet pedig a kúnok előtti korba tehetni. De az *iestü* vagy *iestün* szón kívül a kún *tengri*, *tangri* = isten, oszmanliban *tenri*, szó is megvan, s Jézus szü-

*) Gróf Zichy család okmánytára I. 1. lapján. »Prima meta vadit . . . inde ad *Kurthuelys* (Körtvélyes) populum Varadiensem de Bihar; inde ad viam crucis juxta *Kerek-eg-ház*.

letését előadó evangéliumi részben, a melyet oda fenn érintetem, monná fordul elő. »Are Lukas ajtir evangelim icinda, nečik bugun, kačan Christos togde, keldi friste *iestü*« (keldi friste iestädän, vagy iestä fristesi . . . . .) »fristalar irlarlar, örgerlar: *tengerin*, alaj ajtirilar: zugur barčadan bejik *tengri-ga*« (Szent Lukács elmondja az evangéliumban, hogy ma, midőn Krisztus született, jöve Isten (iestä) angyala . . . . . az angyalok énekelnek, dicsérik Istent (tengri-ni vagy tengerin), így mondanak: dicsőség mindentől a magas Istennek (tengri-ga).

kukel »spina«, kökény. A helység- és folyó-nevekben gyakran előkerül a magyar kökény (*Kökényes*), s a szláv trno (Tirnava mind Nagy-Szombat, mind Küküllő folyó és vár az erdélyi oláhoknál; Tirnovo bolgár város stb.). Minthogy *Küküllő*-nek szláv neve Tirnava, azért azt *Kökény-jó*-ra elemeztem; de az *l*-nek nem vala gazdája. A kún szó: *kukel* = kökény gazdát szerez az *l*-nek; a *kukel-jó*-ból már kifogás nélkül lesz *küküllő*. A *kukel* szót mind a latin »fluvius *kukul*, aqua *kukel*«, mind a német »*Kokelfluss*« visszatükrözi.

siltov »calumnia«, patvar. A Magy. Nyelvészetben a *szítok* szót a *szid*-ni-ből (*szid*kom = szítkom, azután szidok is szítok) fejtettem meg. Látnivaló, hogy a kún *silt* azonos a magyar *szít*-dal, tehát ez a kún nyelvből jutott a magyarba.

Kún szók még: *kinov* kín, *kinal* kínoz; *tolmač*, *telmač* tolmács, *tarlov* tarló, *kertme* körtve. A két utolsó a kúnok ideje előtt benne volt már a magyar nyelvben. A »rus Bissenorum« vulgo *Besenyő-tarló* Árpádkori új okm. I. 332. lapján olvasható (a cumulis itur ad rus Bissenorum, quod vulgo dicitur Besenyő-thorlou). Az oklevél 1234-ben, tehát a kúnok beköltözése előtt kelt s a bakonybéli apátságot illeti. A *kertme* = körtve szóról pedig a fennebb említett 1093. évbéli oklevél tanúsít, mert *Kurthuelys*-t (Körtvélyes) említi meg. A *tarló* és *körtve*, *körtvély* szókat tehát a besenyőktől származottaknak tekintjük.

kiče és *kiči* kis. Különös figyelemre méltó, hogy nyelvünkben három szó-tő van: *kis*, *kicsi* és *kicsiny*. Az elsőnek származéka *kisded*, a másodiké *kicsi-d*, a harmadikéi *kicsinyes*, *kicsinyke* stb. A *kis* mint családnev gyakran hallik: még sem állhat praedicatumúl a mondatban, hanem csak attributumúl, p. o. *kis ember* is nagyot tehet, de nem mondhatni: a ki nagyot

tesz, nem lehet *kis*, hanem így mondjuk: nem lehet *kicsiny*. A *kicsi* is inkább attributumúl, mintsem praedicatumúl áll, p. o. *kicsi csikó* nagy derestül hámot húzni tanúl restül: de a deres is inkább *kicsiny*, mint *kicsi*.

Úgy rémlik előttem, hogy e szó *kis*, mely turk eredetű (oszmánliban *kicsük*) előbb került volt a magyarba, s hogy a *kicsi* és *kicsiny* azután a kún nyelvből jutottak hozzánk. *Kicsi* a kún szónak nominativusa (*kiči*), *kicsiny* pedig annak accusativusa (*kičün* vagy *kičini*). Az átvevő nyelv a kún accusativust is nominativusnak nézvén, látszólag két névtől nyert s a *kicsinyt* önállóbbnak érezvén, praedicatum gyanánt kezdte használni, a mi azután nyelvszokássá vált. — Egyébiránt a csuvasban is *kizin* *kis*.

4. Némely kún szó ki is veszett már a magyar nyelvből, mint az

akča pénz. A legrégebb biblia fordításban, mely Moldovában, tehát igen nagyon a kúnok között készült (Maté 5, 26.), olvassuk: »Nem jösz ki inneten, mignem megadod az utolsó *akcsát* es.« Továbbá (Lukács 21, 2.): »Láta kedig egy néminemő özvegyet két fél *akcsát* eresztettet.«

5. Még hozok elő más szókat, melyek az ugor nyelvek hatását mutassák a kúnra:

Keziv a német glossariumban »die Zucht«, s mellé *jang* török szó van téve, melyet a kiadó »consuetudo«, »mos« szókkal magyaráz. A finben *kesu* »mansuetus«, »zahm«, s a magyarban »*kezes* jószágna« mondják a szelid borjút, csikót, szóval állatot. A kún szónak tője *kez*, az *iv* képző, mint a *e*, *ov* stb. substantin-képző. A szó tehát hangra és jelentésre nézve megegyez a finn *kes*-u s a magyar *kez*-es szókkal.

Konel. A kún-német glossariumban ez a mondat: *tatar tilgü koneldi*, így van németül kifejezve: »hu ret di cuge gerade«, mi szó szerint volna: ő a nyelvét igenesen mondta ki. A kún mondat pedig azt teszi szó szerint: tatár nyelven beszéllett, azaz igazán, tatárosan szólott. *Konel* tehát szól, s ez a kún szó az eszt *könel*-ema, *könel*-da szólni, beszélni igeszóval találkozik. Az eszt *könel* ige a *köne* beszéd, névszótól származik, melynek megfelelője nincs ugyan a Codexben: de a kún *konel* ige hasonló névszót (kon vagy kone) teszen föl.

Susug bél; a kún szó *icag*-gal is meg van világosítva. *Icag* bél, az *ic* bél, ben szónak származéka; *evangelim icinda* = evangelium bele = evangeliumban. A hasonló értelmű *susug* is *susu*-nak a származéka, s ez nagyon közel vág a finn *sisü*, észt *sizi* szóhoz, mely *bél* jelentésű. Finnben *sisu*, észtben *sizu* bél, (dió-) bél. Magyarban is megvan a megfelelő tő: *sze*, a miből *k* képzővel *szé-k* lett, mely tojás-*széke*, árpa-buza-*szem széke*, növény *széke* stb-ben ugyanazt teszi, mit a kún *icag* és *susug*. A kún *ic*-vel azonos a kazán-tatar *cé*; tehát *evangelim icinda* k. tatárul: *evangelim ečendü. Ečäg* és *icék* is bélhurka.

Tege »ille«, az. Ebben fordul elő: *kočkar muzi.... tege muzi* a kős szarva, az (annak) szarva. Az a kún *tege* a turk nyelvek mutató névmásaitól (*ul ol az, bu ku ez, šul sol saga* amaz) elütő szó, s inkább az ugor mutató névmáshoz (*tü, ti ez, tav, tuo* az) hasonlítható. Hangszerint azonban a kún szó egy a régi magyar *tege*-vel, a mely, hogy mutató névmás, mutatják alakjai: *teget, tegeten, tegetlen*; mutatja még jelentése is. Mert a *teg-nap, tege-nap* jelentése az »az estve, az éjjel« jelentésének felel meg. »Az estve«, »az éjjel« azt teszik, hogy a legközelebb elmúlt este, a legközelebb elmúlt éjjel (*gestern abends, gestern nachts*). »Tegnap« vagy »tege-nap« is, mintegy »az-nap«, a legközelebb elmúlt napot jelenti. A régi magyar *tege* szóban tehát egy mutató névmást fedezünk fel, melynek ragozott alakjai a szokott mutató névmások alakjaival egyeznek meg; *teget* = ott (*az-t*), *tegeten* — ottan, *tegetlen* mint addíglan. Ezt a mutató névmást a nyelv szokás a közel elmúlt idő jelölésére alkalmazza, mint az »az« mutatót is. Tehát »teg-nap« = az nap, a közel elmúlt nap, mint »az estve«. *Tegeten* megfordólának ő urokhoz, istenökhöz, azaz minap. A kún *tege* nemcsak hangjára, hanem jelentésére is azonos a magyar *tege, teg* szóval. Akár tehát ez a kún nyelvből jutott a magyarba, akár ennek ősi sajátja: mindenesetre nem turk, hanem ugor eredetű.

Az öt elősorolt rovatnak egyike sem teljes; mindegyike csakis mutatvány, melyet a kún Codex, meg a besenyőkre és kúnokra vonatkozó oklevelek szorgalmasabb vizsgálata bizonyosan szaporítani fogna.

Még a kún naptárt említem még, a mennyiben a Codex alkalmat szolgáltat reá. Az évet a kún nyelv *jil, gil* (dšil?)-nek,

a hónapot *aj*-nak, a hetet *jeti*-nek, a napot *kun*-nak nevezi; mind török szók. A *jeti* szó 7-et és septimánat jelent, mint a magyar *hét*, a vogul *sat* stb. Ebből látjuk, hogy a kún naptárban is az *aj* hó (finnül *kuu*, vogulul *jongep* = forduló) az időmérő, mint talán minden ősi naptárban. A *kun* napot, dies-t jelent, oszmánliban *gün*, de jelent sol-t is, mint az ének-mutatványban láttuk.*) Mégis a nyelv már megis különbözteti a sol-t a dies-től, azt *kujas*-nak is nevezvén; az oszmánliban *gün dies, güneš sol*.

A hónapok nevei, mint Blau helyesen észrevette,**) az évszakoktól vannak véve, s azért nagyobb részben turániai (»sind überwiegend turanisch«); de nem vette észre a zavart, a melyet nem a kún nyelvnek, hanem a Codex leirójának kell tulajdonítani. A kúnok vidékei azon szélességi fokok alatt terülnek el, a melyek alatt Magyarország van; azokban is tehát azon négy évszak van, melyek nálunk, úgymint: tavasz, nyár, ősz, tél. A kún Codexben az ősz *kus* (oszmánli *güz*), a tél *kes, kis* (oszmánli *kis*). A nyár a Codexben *jas* és *jaj* (oszm. *jaz*), de a tavaszra két szó van a Codexben *tob* és *jas*. Ez a *jas* (oszmánli *jas*) zöldet, rétet jelentvén, a tavasz jelölésére alkalmas; de mi a *tob*? Az, ha ugor szó, a vogul *tovi* = tavasz lehet, ha nem ugor szó, *tove* = teve lehet. Ha a teve áprilisban szokott elleni, a mit én nem tudok, akkor *tob-aj* annyit volna, mint *teve-ellő hó*, s efféle hó-nevek nem idegenek a marhatenyésztő népeknél. A Codex leirója vagy másolója téved abban, hogy az ősz-t nyárnak veszi, így: június *kus-aj* (valósággal: ősz-hó), július *orta kus-aj* (valósággal: közép ősz-hó), augusztus *song-kus-aj* (valósággal: utó ősz-hó). Ennél fogva szeptember *kes-aj* (valósággal tél-hó) a Codex leirójának. Ez hát egyik és nagy tévedése. A másik tévedése onnan eredt, hogy a *jas*-t vagy *jas*-t (zöld) összezavarja a *jaz*-zal vagy *jaj*-val (nyár). Az igazi *turán*, és talán igazabban *ugor* elnevezések így folynak: tél-elő, tél-hó, tél-utó, tavasz-elő, tavasz-hó, tavasz-utó stb. s ez a rendszer divatozott a kúnoknál is.

*) »A solis ortus cardines kúnul: kun tušning bučgakindan, nagy.: nap-keletnek kezdésétől.

**) Zeitschrift d. D. M. Gesellschaft, XXIX. 573. lapján.

A kúnok éve a februáriussal végződött, az tehát *song-aj* = utolsó hó. Ennélfogva a márczius a kúnoknál első hó. Ennek kún neve *burungi aj* (burun orr, burungi első) volna, de ott találjuk *il jas aj*, mit Blau »Lenzanfang«-nak értelmez, mintha *ilk jas aj* volna (*ilk* első, *jas* zöld, *aj* hó). A Codexben így vannak előadva a hónapok:

márczius *il jas aj* (Lenzanfang, Blau),
 április *tob aj* (vagy tavasz-hó, vagy teve-ellő hó),
 május *songu jas aj* (Lenzende, Blau),
 június *kus aj* (ősz-hó),
 július *orta kus aj* (közép ősz-hó),
 augusztus *song kus aj* (utó ősz-hó),
 szeptember *kes aj* (tél-hó),
 október *orta kes aj* (közép tél-hó),
 november *kurban bajram aj* = áldozó hó,
 december *asuk aj* (?),
 januárius *safar aj*,
 februárius *song-aj* (utó-hó).

A november: *kurban bajram aj* = áldozó hó, a mohamedán naptárból való, mint a *safar aj* is, mely »utazó havat« jelenthet, a hóval borított földön akkor lehetőleg legjobban utazni. Ha szabad az ugor rendszert a kúnra egészen alkalmazni, így folyóának a kún havak:

márczius *il jas aj*,
 április *tob aj*,
 május *song jas aj*,
 június *jaz aj*,
 július *orta jaz aj*,
 augusztus *song jaz aj*,
 szeptember *kus aj*,
 október *orta kus aj*,
 november *song kus aj* vagy *kurban bajram aj*,
 december *kes aj* vagy *asuk aj*,
 januárius *orta kes aj* vagy *safar aj*,
 februárius *song kes aj* vagy *song aj*.

A kún nyelv a hónapokra nézve megtartotta az eredeti rendszert: de a napokra nézve a perzsát követi, így:

vasárnap *jek sambe* = 1 szombat
 hétfő *du sambe* = 2 »
 kedd *se sambe* = 3 »
 szerda *čaar sambe* = 4 »
 csütörtök *pans sambe* = 5 »
 péntek *ajna* = ünnep
 szombat *sabat kun* = szombat nap.

Az eredeti hét a kúnoknál bizonyosan a hétfővel kezdődött, mert náluk a hónap első napja is *aj basi* = hó-fő (hó feje); miből következtetni lehet, hogy a hétfő is *jeti basi* volt. De a mohamedánságra tért perzsáktól fogadván el a hét napjainak számlálását, a miénkhez hasonló zavarba estek. Nálunk is eredetileg a vasárnap szent vagy nagy nap, a hét utoljára esvén, a hétfő a hétnek első napja volt. Most a *dies lunae* »*feria secunda*«, magyarul hétfő.

A kún Codex lemásolásával és kiadásával gróf Kuun Géza nagy érdemet szerzett magának. Mert ha vannak is fogyatkozásai a könyvnek — s vannak, melyeket magam is észreveszek, a ki csakugyan turk óriás nem vagyok — de azokat könnyen helyrehozhatja, a ki ért hozzá. A fő dolog, hogy meglegyen a Codex, s az kezünkön van, mert gr. Kuun Géza szerencsés volt azt a velencei könyvtárban megtalálni s nem sajnálta teljes és leghívebb lemásolásának fáradságát és igen bő értelmezését. A magyar Akadémia is érdemet szerzett magának, hogy a kiadás tetemes költségét magára vállalta, mert a Codex kiadásával nemesak a magyar, hanem az európai tudománynak is szolgált.